

МИХАЙЛО ШАРИК

ДІТИ ВІЙНИ

1969

ВАРТІСНА КНИГА ДЛЯ КОЖНОГО

ВЕЛИКА КНИГА понад 800 сторін і 500 світлин, мап, карт боїв, кольорова ілюстрація українського війська. Величина книги 10x7 x2, 1/2 цалів. Мистецька оправа в полотно зі золотими витисками. **ЦІНА \$15.00.**

Для передплатників Клубу відступаємо за \$12.00, але лише в реченці до 5 травня ц. р.

Наша адреса: **UKRAINIAN BOOK CLUB LTD.**
P. O. Box 3597 Sta. B.
Winnipeg, Canada.

UKRAINIAN BOOK CLUB

BOOK № 27

MYKHAILO SHARIK

CHILDREN OF WAR

MEMOIRS

PART II

IVAN TYKTOR PUBLISHER

19 — WINNIPEG — 56

КЛЮБ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ
КНИЖКА 27

МИХАЙЛО ШАРИК

ДІТИ ВІЙНИ

СПОГАДИ

ЧАСТИНА II

ВИДАВЕЦЬ ІВАН ТИКОР

19 - ВІННІПЕГ - - 56

diasporiana.org.ua

Обкладинка Мирона Левицького

Printed by
The New Pathway, 184 Alexander Ave., Winnipeg, Manitoba, Canada

МИХАЙЛО ШАРИК

**Літун - підстаршина Українських Збройних Сил
1918/1919 р.**

1. СПРАВЕДЛИВА КАРА

У мене був захований гарний бельгійський револьвер. Колись подарувала його мені на іменини пані Женья.

Уночі я не спав — укладав пляни. Але на ранок кожен плян виявлявся непрактичним, дитячим, наївним. А час минав скоро. Шубайна могли перенести звідси в інше місце, або мене могли покликати до війська, а тоді пропаде все.

“О ні, до цього не сміє дійти, — думав я. — Доки ж будуть займанці бити нас і мордувати в нашій же власній хаті? За віщо? Я його вб'ю! Отак собі просто: підійду, стрелю, і йому кінець!... Ну, а тоді що? — виринала друга думка. — Адже мене розстріляють, родину мою заарештують, село зруйнують, спалять дощенту. Ні, цього я не хочу! Чому мають терпіти невинні люди? Я не боюсь загинути, бо мій гнів сильніший від страху за життя. Але за що? За одного мадяра? Тоді люди скажуть, що я бандит, то туди мені й дорога. Я знаю, що такі напевно знайдуться. Правду всім не розкажеш, свого серця на грудях не повісиш, щоб усі бачили й знали, за що це зроблено. Адже тут є чимало таких, що уважають цю землю, міста, села й народ за цісар-

ську власність. Тут же Австрія! Їх не переконаєш, головою муру не проб'єш. До того ще докинуть, що я в московській армії був, москалеві служив, от тому й убив слугу найяснішого пана. Таких поговірок я собі не бажав. Отже що ж робити? Шубайна я в ніякім випадку живим з Денисова не випущу. Хоч і самий згину, а не випущу! Але чому я маю гинути? Адже за Збручем будують українську державу. Хочу там бути й цій державі послужити”.

Докраю виснажений такими думками, я засипляв на світанку твердим молодечим сном.

А дні летять, наче журавлі у вирій. Кожного дня Шубайн когось ловить і важко побиває. Вечором не вільно вийти на вулицю. Глуха тривога залягла над селом.

Мені стало ясно, що Шубайн є ворогом не тільки моїм, а ворогом мого народу. Хіба він тільки мене побив? А хіба таке робиться тільки в нашому селі? У моїй уяві став на весь зріст мій сердешний дід Гринь, що, катований отакими мадярськими Шубайнами, загинув під їхніми злочинними руками в місті Кошицях. А хіба тільки мій дід? Десятки тисяч таких, як він, чесних, працьовитих, богобоязливих наших людей, що їх, побитих, гнали всякі Шубайни до Гмінду й Талергофу — тодішніх концетраційних таборів смерті. А інші цілими тижнями гоїдались, повішені Шубайнами на придорожніх стовпах і вербах. За що вони погинули?

І тому не я сам, а більше нас мусить покарати Шубайна за нашу кривду. Хай знають Шубайни, що ми не худоба, а люди!

...У глибокому льоху на Китюковому підвір'ї, де ми тоді мешкали, сиділо сім молодих хлопців. Ніудин не мав ще 18 років. Блїмала свічка в картоплині, на дощинці лежав хрест, знятий з намиста моєї покійної матері, а біля нього заряджений револьвер.

Уже цілий тиждень існувала в Денисові мала таємна організація, зложена з сімох хлопців. Вона звалась "Діти війни". Ці слова кинув колись у народ о. Копертинський, не сподіваючись, що месники за народню кривду покористуються ними, як назвою своєї організації.

Назва подобалась усім членам організації. На випадок невдачі, ніхто до тієї назви не прив'язуватиме більшої уваги. — От, діти собі придумали, — скажуть, та й кінець.

Начальником нашої організації був мій добрий товариш Микола Дивончук. Ми розглянули справу Шубайна. Три члени нашої сімки були з села Плотичі. Вони Шубайна не знали. Вирішили судити картками. Кожний написав картку й кинув її у шапку, що служила за урну. Микола зібрав усі картки, прочитав їх, трохи прибілїд і сказав: "Смерть!".

Сімка виділила з себе трійку, що мала виконати присуд смерти. Їм дано повну волю: могли вжити до діла й інших людей, під однією тільки умовою: за всяку ціну треба було зберегти село та життя людей.

...Була глуха осінь. Холодні довгі ночі. Ранками землю вкривав білий іней. Щоденно їздили люди поїздом до Тернополя й пізно ввечері вертались додому. Вони йшли із станції не дорогою, а стежками

через лани. Але на Стрипі мусіли міст переходити. Тоді з будки виходив пан вахмайстер з електричною лампою в руці й переглядав перепустки. Часом дехто ніс з міста пару кілограмів муки чи цукру. Тоді Шубайн кликав його до будки й там грабував такий скарб. Власника наганяв додому, а впертих частував своїми велетенськими кулаками та собакою, як ось недавно мене.

Часом траплялось, що із станції йшли і дівчата. Тоді вартовий не читав перепусток при електричній лампі, а заганяв дівчат до будки й там уже “читав” їхні перепустки. Через те сільські хлопці лютували на вартових, але їхня лють була безсила.

Була середа — в Тернополі торговий день. З Денисова їхало на ярмарок багато людей, а між ними й чотири хлопці з нашої сімки. Іще звечора вони вибрали перепустки з печаткою громадського уряду. Всі денисівці й жандарми знали нескладний підпис на перепустці. Це був підпис твердої руки нашого війта Федя Табаки.

Перебули люди весь день у Тернополі, купили дещо, поклали в торби чи кошики й вертались додому. Була мрячна темна ніч — хоч око виколи. Поштар Андрушко забрав із станції пошту, закинув мішок на плечі й поніс у село. Люди гуртом ішли за ним додому. На мості показували Шубайнові перепустки й переходили в село. Наша чвірка оточила Андрушка, щоб, на всякий випадок, мати свідка. І тільки, як останній гурт минув рогаčku, коло мосту позаду нас спалахнув вогонь і вмить освітив яскравим полум'ям ріку й село.

Усі жажнулись. Зупинились. Як смолоскип, ясно горіла вартова буда. Піднявся крик, люди почали бігти. Але вже не було до чого бігти. За кільканадцять хвилин вартівня догоряла, тліли ще рештки дощок, а з ними догоряли рештки Шубайна та його собаки.

І ніхто з тих, що тількищо показували перепустки всесильному вахмайстрові, не знав, як це трапилось. Це знали тільки чотири молоді хлопці, що вголос жаліли за Шубайном. А трапилось воно так:

Коли кат скінчив переглядати перепустки, він пішов у буду й закрив за собою двері. Тоді з рова на "великому болоті" вискочили три хлопці. Два з них миттю обкрутили дротом будку, а третій вилляв на неї баньку бензини та кинув запалену пачку сірників. Діло було просте. Присуд виконаний.

2. 3 МЕРТВИХ ВОСКРЕСЛА

Час минав скоро. “Діти війни” росли. Організація мала вже багато членів. Аж ось наспів у село наказ повітового старости, щоб усі хлопці, народжені 1901 року, ставились до військової бранки. Настав наш час. Але ми вже не були ті, що готові були за Австрію йти “шукати щастя” аж до Італії. “Діти війни” вирішили спробувати щастя за Збручем. Звідти приїжджали звільнені з полону наші вояки. Від них ми знали, що в Києві є наш український уряд, що там є наш легіон УСС з Василем Вишиваним на чолі. Ми чули і про Січових Стрільців Коновальця й Мельника. І ми рішили, замість до бранки до Тернополя, поїхати до Києва.

Але нам не довелось цього здійснити, бо і на галицькій землі сталося чудо.

Замість йти за Збруч, ми вже 1 листопада 1918 року роззброювали австрійські жандармські станиці й виганяли з наших сіл представників австрійської влади. А тоді помаршували до Тернополя, щоб зголоситись на службу Україні.

Ішли ми гуртом, у цивільних одягах, озброєні жандармськими карабінками. Ішли хлопці, що виросли в пожарі першої світової війни. Їх мала змо-

білізувати Австрія, а змобілізувала їх західньо-українська держава, яка після 600-річної неволі воскресла з мертвих.

З комендантури міста нас відправили до казарм Франца-Йосифа, що пізніше були переназвані на казарми Симона Петлюри. Вони були майже порожні. Але вже за кілька днів вони зарοїлись метушливою людською комашнею. Кожного дня приходили нові охотники, досвідчені підстаршини і вояки різних австрійських полків. Ми всі, “зелені”, дуже ними раділи, бо ж вони мали з нас зробити справжніх вояків. Якесь студенти й австрійські “фрайтри” ділили нас на рої, чоти й сотні. Згодом появились і старшини. Нашій радості не було кінця, коли кінець-кінцем з нас зформовано І-ий Подільський Піхотний Полк ім. Симона Петлюри. Ми ніколи не бачили Симона Петлюру, але слава його дійшла вже й до нас. Тож ми полюбили Головного Отамана й вірили в нього, як у Бога.

Ми знали, що 1 листопада 1918 полковник УСС-ів Дмитро Вітовський з невеличкою військовою силою dokonав у Львові чуда й захопив місто. Під його проводом українці перебрали владу в цілому краю у свої руки. Це було найбільшою несподіванкою для поляків. Вони ніяк не сподівались, щоб “русини” або “поп і хлоп”, як вони нас звали, могли випередити їх і посягнути по державну владу в Галичині. Ми знали також, що поляки — особливо ті, що народились на нашій землі й виростили на нашому хлібі — кипіли люттю й підло, з укриття вдарили ножом у плечі українців.

У Львові вже кипів завзятий бій між синами українських сіл і великоміським польським шумовинням, т. зв. львівськими батярами. Вони відразу включилися в ряди польських “оборонців” Львова. Знали добре місто, і тому їхні боївки могли зручно оперувати в терені при вуличних боях.

Але не тільки польські легіонери, батяри, злодії та п'яниці, але й польські священники, пенсіоновані старики, ба навіть жінки й вуличні повії воювали проти українців з укриття — з дахів, вікон, підвалів, або зручно виконували розвідчу службу. Їхні успіхи блискавкою розносились по цілому краю та заохочували до бунту проти української влади місцевих поляків по всій Галичині, а з ними й тих латинників, що, живучи між нашими людьми, ні слова по-польському не знали. Зокрема на вулицях Тернополя польське зухвальство було явно провокативне. Ми бачили, що розв'язка українсько-польського спору нелегка. Наші народні маси не були до цієї розв'язки як слід приготовані. Аж тоді, у 1918 році, виявилось, що роки 1914—1918 прийшли для нас заскоро, що золота нагода 1918 року, яка трапляється поневоленим народам не часто, впала на землю мовчазну, тверду й заскорузлу. Ми до таких дій іще не були готові так, як це було в поляків, чехів, мадярів та інших народів.

Нам треба було ще 10—15 років часу, щоб краще розвинути сокільсько-січковий рух у селах, треба було добитися українського університету у Львові, більше українських гімназій по повітових містах,

треба було провести велику освідомлюючу акцію та кинути надвишку бідноти з сіл у місто, навіть на найчорніші роботи. Хай би й наші діти так, як польські родились у великому місті, ставали челядниками в різних ремеслах, ішли нераз у голоді до різних промислових шкіл, до залізничних варстатів, ставали машиністами й кондукторами поїздів та трамваїв, різниками, пекарями, поліцистами, возьними, кельнерами тощо. А вже їхні діти напевно були б лікарями, професорами, адвокатами, артистами й т. п. При таких умовах Львів був би наш.

Історія доказує, що селу важко запанувати над містом. Така спроба коштує багато крові й терпіння. Українці болючо пізнали цю історичну правду не тільки на заході у Львові, але й на сході в Києві, Одесі чи інших більших містах України. У Львові ми дізнались про цю правду від “янтків” Пілсудського, в Києві від “ребят” Денікіна, а в Харкові від босячнї Леніна.

Тоді, у 1918 році, було вже запізно доганяти втрачене. І якщо ми не провалились уже в перших днях, то це треба завдячувати Провидінню й невмирущому генієві української душі, що не дозволили нам, як народові, вмерти ні на темних шляхах минулого, ні тоді в 1918 р. Ми тоді програли наше вчора, але виграли завтра. З перспективи років це ясно видно.

3. РЕКРУТСЬКИЙ ВИШКІЛ

Кожного дня на Загребелі й під Білою ми вправлялись у військовому ремеслі. Носили ми австрійські однострої. Тільки на шапках, замість букви К (австрійський цісар Карло), були жовтоблакитні стрічки. Це був єдиний зовнішній знак, по якому можна було пізнати українських вояків.

Як малі діти, раділи ми одностроями, зброєю та вирядом. Ідучи на стійку, ми підкреслювали свою войовничість тим, що брали за пояс дві-три гранати. А старші вояки, “австріяки”, сміялись з нас і називали “патріотами”. Дійшло навіть до того, що, коли ми йшли до кухні чистити картоплю чи по обід, то й тоді старші з насмішкою нагадували нам:

— Гей, патріоти, не забудьте взяти гранати з собою!

Надокучили нам оті насмішки, і тому ми хотіли якнайскорше дістатись у похідний курінь, а далі на фронт до Львова. Тільки після бойового хрищення оті “австріяки” припинили б свої глузування.

Важко описати мою радість, коли 5 листопада в нас з'явився вахмайстер Гриць Залеський, що саме повернувся із сходу. Він перейняв команду нашої кулеметної чоти. Побачивши мене на вправах

коло “шварцльоза”, Гриць схопив мене в обійми й міцно тричі поцілував. Я побачив у його очах сльози. Ми ж були старі знайомі й назавжди залишились щирими друзями.

— Ну, ну, хлопче, добре, що й ти тут. Волоцюгою не будеш, бо це тепер негодяще, але машинку мусиш знати й любити, як “Отче наш”! Го, го, машинка тепер усе! Як умієш нею грати, то тобі всі ворожі голови поклоняться, а як не вмієш, то твою заберуть! — казав Гриць і міцно тиснув мою руку.

Від того дня я вчився й слухав Гриця, як батька. Незабаром я став справжнім кулеметчиком. Вирисовував на папері кожну складову частину важкого “шварцльоза” та легкого “люїса”. Знав назви всіх частин. Рука в мене була певна, око добре, душа повна радості — ото ж чого мені ще треба? Я вояк, справжній український вояк, до того кулеметчик, з малим знаком кулемета на шапці-мазепинці.

Ось ідемо вулицями Тернополя на вправи під Білу. Куди глянеш — скрізь Україна, скрізь ми! Спішають кудись одинцем чи групами старшини, чвалують на конях вістові. Тут і там двійками ходять наші жандарми, стоять наші поліцисти, їдуть наші військові підводи, на торг їдуть наші селяни, до школи йдуть наші діти, на станції метушаться наші залізничники, до повітової команди йдуть голоситися наші хлопці. Всюди рух, наше нове життя, а над усім цим лопочуть у повітрі наші державні прапори — Україна з мертвих встала!

Тільки чого ж оті гуртки в “мацєювках” такі сердиті, похмурі, надуті? Чого вони так злобно поглядають на нас? Сотні йдуть одна за одною, біля вояків ідуть малі справні коні, а в них на хребтах прикріплені ремнями наші важкі кулемети. Може, це не подобається тернопільським полякам? Адже ми йдемо покищо тільки на вправи, а до Львова аж за два тижні виїдемо.

Наші погляди схрещувались з їхніми як леза шабель. Наші очі казали їм, що тут будемо ми, а не вони! Не подобається вам, то забирайтесь до Кракова чи Варшави. І наче на підтвердження цього кулеметна сотня підхопила пісню куреня, що йшов попереду нас:

“Ми йдем за Україну воювати,
Дівчино, рибчино, чорнобривко моя...”

Бадьоро, по-молодецькому лунає маршова пісня, а її слова наче обухом б’ють по імперіялістичних почуттях поляків, що зібрались під “Домом Людовим”. Більше як половина “пануф” не видержує й відвертається до нас плечима. Додав їм іще свою пайку і наш коник Довбуш. Несучи на хребті важкий кулемет, він, мабуть, також відчув безсилу лютю поляків, бо ось, повернувши голову вправо до “Дому Людового”, він іронічно заіржав: — І-гі-гі-гі-гі! Ми щиро зареготали, а панна Ванда з “ожелком” на грудях не видержала: з її очей раптом бризнули сльози ненависти...

4. АЛЯРМ І ВИМАРШ

Наступної ночі чую спросоння гамір і метушню.

— Алярм! Вставайте, хлопці! — кричить бунчужний Гриць. — Провірити ленти з набоями і з машинками на площу марш! — паде наказ.

...Ніяк не можу зав'язати черевиків. Руки трясуться, із страху чи з поспіху — не знаю. Здається, всі дірки в халявках кудись поділись. Нашвидкуруч обмотую черевики шнурівками, хапаю блюзу й пояс, притискаю перед себе машинку, і вже на площі. Тут ми втрьох обладували Довбуша й аж тоді довели свій одяг до порядку. При тому зубами січемо січку — холодно!

Що? Куди?

Ніхто нічого не знає, всі мовчать. Тільки серце в грудях товчється. Чи ж то всім так, як мені? Відчуваю, що мені робиться моторошно чи соромно. Адже на вправах я ніколи нічого подібного не відчував. Чи не на якісь криваві вправи підемо? Серця не обдуриш. Але ж куди? До Львова далеко, а тут близько стрілів не чути.

Спокійно блимають над Тернополем світла, осінній туман наче легкий сон накрив місто. Чую, як на костелі б'є годинник. Третя година ночі. Це добре; скоро вже буде ранок, а там побачимо.

Кінські підкови б'ють об камінний брук... Відгомін лунає між мурами кам'яниць. Їх три заїхало в браму казарми. Добре бачу, як вартовий, б'ючи долонями по прикладі й цівковому накладі рушниці, салютує їм.

Старшини!

— Позір! Вправо глянь! — залунав наказ, і поплив чийсь звіт.

Микола Дивончук витягнувся наче струна. У лівій руці тримає залізну скриньку з набоями, правою Довбуша за повід.

Василь Дорож перевісив через плечі короткого манліхера, в обидвох руках ленти з набоями і скриньки.

Бунчужний Гриць одягнений у теплий уланський кожушок з жовтим поясом, на якому висить багнет і величезний револьвер.

— Позір! — ніби грім ударив.

— Чвірками вправо вбік!

— Напрям! Ходом руш! — і ковані “комісники” вдарили по бруку.

— А тримай там ногу, ти офермо одна! Ти думаєш, що мамину корову женеш пасти! — лютував бунчужний на якогось молоденького стрільця, що йшов в останній чвірці піхотної сотні перед нами й ніяк не міг втримати кроку.

Дивно! Сьогодні ніхто не сміявся. Всі мовчать.

Куди йдемо? Вже бачу, що не на станцію. Значить, не до Львова. А куди ж?

З Руської вулиці повертаємо направо, навскоси на Микулинецьке. Минаємо жидівський цвинтар і прямуємо на південний схід.

Піт обливає тіло. Обтираємо чола. Надворі світає. Входимо до Березовиці Великої. Люто лають собаки.

Відпочинок. Сідаємо на ровах, куримо “драмки”. Ну й смачні вони з-біса! Затягнув раз-другий, і на душі повеселішало. Микола десь роздобув сніп лчменю з конюшинним гузиром, і Довбуш уже смачно заїдає, пофоркуючи.

Ось заїхали “шміраки” й роздають щось схоже на каву й по кускові хліба. Слава Богу!

— Хтось розумний був, що каву й хліб видумав, — пробував жартувати якийсь “австріяк”. Та йому ніхто не відповів. Усі хапливо сьорбали смачний плин, закушуючи хлібом.

— А ви б, вуйку, зателеграфували теті, щоб сметанки до кави та сальця або хоч яєчко до хліба прислала, — зауважив молодий кулеметчик Василь старшому “ляндштурмакові” Панькові Захарчукові з 35-го золочівського полку крайової оборони.

— Замовчи, “патріоте” смаркатий! Тобі яке діло до мене? — лютував вуйко Панько. — Ось почекай, зайдеш під Микулинці, там тебе поляки кулями нагодують, аж тріснеш, собачий сину!

Усі зареготали. Найбільше сміявся Василь. Зачепив старого там, де найдошкульніше боліло — дім, господарка, дружина...

З хат повиходили люди. Від них ми довідались, що в Микулинецькому фільварку закріпився якийсь

австрійський полк польських уланів, що надійшов із-за Збруча й намагається бойовим порядком пробитись на відсіч до Львова. До нього приєдналось чимало місцевих поляків, головню старшин. Вони добре озброєні, мають багато кулеметів, обоз. Граблять, від Збруча почавши, наші села, насилують жінок, стріляють наших жандармів, прямують пробоєм на Львів.

— Ідїть, хлопці, та хоч добре їм штани скрайте! — приговорювала якась молодиця, наливаючи нам у їдунки теплого молока.

Діло було ясне: ідемо спинити й роззброїти полк поляків, що в плечі нам ножа пхають. Ось чому “мацьки” в Тернополі такі самопевні й зухвалі були! Значить, мають нюх! Ну, побачимо.

На запіненому коні летить вістовий. Стягнув розбішеного коня вудилами, посадив його на задні ноги якраз перед сотником Сеневим, нашим командиром, що пив каву навстоячки. Не зіскакуючи з коня, вістовий подав сотникові якийсь папір, торкнув каштана острогами та зник за закрутом дороги, як вітер у полі.

— Накажіть збірку й негайний відхід! — кивнув сотник чотареві Малицькому.

Виходимо з Березовиці Великої. Зникають поволі останні хати. Направо дерев'яна рука-показник: До Прошови.

Ідемо приспішеним маршем, майже біжимо. Гора, долина, видолинок, залізничний шлях Тернопіль - Микулинці - Чортків, а на обрію прямо з півдня наче чорна стіна ліс і... та, та, та, та! Ага, це там іде бій.

Піт заливає чоло, думка думку здоганяє. Чудна вдача в людини. Сидиш спокійно в казармах, — хочеться тобі воювати. Хочеться бути змученим, заболоченим, окуреним стрільним порохом, ще й з добрим шрамом на обличчі, щоб усякому було видно, що бойовик, нюхав порох хлопець. Це ж не те, що якийсь там писарчук чи інший “маркирант”. Фронтний борець — ось хто хлопець!

А тут тобі ще за чотири кілометри йде бій, а вже душа нібито на плечі вискочити хоче.

— Не знати, чи це дуже болить, коли куля вдавить у груди? — питає мене тихо Василь Дорож.

— Я тільки не хотів би, щоб ударила в живіт, — відповідаю й відчуваю, як мороз поза шкірою біжить.

Та, та, та, та! — раз-у-раз голосніше говорити ліс.

Поляки, пани, прокляття на вас! А це як, по якому закону? Тут же революція, в нас свобода, а ви як злодії, вночі, крадькома і ніж у спину!

5. НАСТУПАЄМО

— Стій! — лунає наказ. Старшини й підстаршини підступають до сотника. Окружили його щільним гуртом. Ми заповнили долину.

— От, якби так поляки направили сюди зо дві батареї — капуста була б з нас, — каже Панько Захарчук.

Він недолюблює Василя Дорожа за його жарти.

— І чого ж ти так позеленів, патріоте, — каже він Василеві, що уважно оглядав свої руки, ніби вперше побачив, що в нього пальці є. — Ти б краще зателеграфував до мамуні, щоб чисту сорочку й штани прислала. У чому поховаємо тебе, як “дурна” лупне в чоло?

— А ви б прийшли мене закопувати, вуйку?

— Кого як кого, а тебе, бігме, прийшов би, ще й молитву відмовив би, — з усміхом відповів Панько.

— А на милицях ходили б ви, вуйку, та ще щоб вас зацікавило та на обоє очей осліпило, а тоді щоб ви дуже довго жили, — наче сокирою відрубав Василь, аж усе товариство голосним сміхом бухнуло. Але розсміявся і Панько. На диво всім, він підійшов до Василя, простягнув йому свою величезну як

довбня руку і, поклепавши другою по рамені, сказав:

— Ну, бачу, що вояк з тебе буде. Тільки тепер замкни рота, щоб, бува, польська куля туди не влетіла, бо шкода тебе.

Скінчилась нарада, вертались старшини. Вернувся і бунчужний Гриць. Сотні розгорнулись у розстрільну й рушили в ліс.

Гомін лісом ішов, тріщали під ногами стрільців кущики й сухі галузки. Ми зупинились за залізничним насипом, якстій розвантажили Довбуша, установили кулемет і заложили ленту. Гриць споглядає на годинника. Я сховав голову за сталевий щит. Хто це був такий розумний, що придумав до кулемета оту сталеву заслону? Добра штука, надію дає. Повз нас, поза насипом ішли наші ранені.

Наші дві сотні, наступаючи лісом з півночі, натрапили на добре замасковану польську засідку. Відстрілюючись і тікаючи в напрямі фільварку, поляки проскочили широку лісову поляну, на яку слідом за ними вийшли наші дві розстрільні, стріляючи на ходу.

Тільки наші вийшли на середину тієї поляни, як тут зненацька посипали по них градом куль чотири важкі польські кулемети, що були замасковані за деревами. Сотні залягли й пробували відстрілюватись. Та тільки на мить, бо ось з боків уже загарчали ще два польські кулемети. Наші попали в пекельний перехресний вогонь шости кулеметів. Страшна нищівна сила вогню зосереджена на маленькій кусок лісової поляни.

Задня розстрільна пробувала віступати. Але це було однозначне з самогубством. Кожен, хто підри-
вався з землі, падав мертвий або ранений. Счинився
крик, що мішався з кулеметним клекотом. А поль-
ський вогонь дужчав. Ми б'ємо понад наші роз-
стрільні, захищаючи їх.

Ось тобі й бойові христини!

Бій ішов також по східній та західній сторонах
фільварку. Кипіло як у пеклі.

Ховаючись за деревами, тікали якісь вояки.

Перед нами й за нами ліс, ворогів не видно.
Тільки їхні кулі наче люті оси свистять, заводять
як відьми, жертви собі шукаючи.

— Спи́ни вогонь! — кричить Гриць.

Наші кулемети замовкають. Ми лежимо без-
дільно за залізничним насипом. Чекаємо нового на-
казу, щоб відкрити вогонь. Але куди стріляти? У
чорні мовчазні дуби й буки?

Дивлюсь на булавного Гриця. Він сіпає правою
рукою вус, вп'яливши очі в бік смертельної поля-
ни. Смеркає. Ми перемерзлі й голодні.

Нараз затихають і ворожі кулемети. Зненацька
повітрям стрясають вибухи ручних гранат і несамо-
витий крик:

— Ура-а-а!

— А-а-а! — відповідає ліс. Тріщать сухі гілля-
ки, переляканими звірями тікають вояки.

— Напшуд! Напшуд! — чути в лісі.

— А шляк би вас витрафив! Прокляте ляцьке
насіння, форналі панські! — кричить біля кулемет-
ної ленти вуйко Панько.

— Увага! — крикнув Гриць. — Приціл! — і сіпнув рукою в повітрі, дав умовлений знак.

— Та-та-та-та! — захлистуються синіми вогниками з-за насипу наці три кулемети.

Запахло порохом. У вухах глухо, на серці моторошно.

Погляд прикипів до мірника. Палець закам'янів на спусковому замку.

Ленту за ленту граємо.

— Василю, давай другу цівку. Бачиш, що ця вже вогнем стає! — кричить на свого “ворога” вуйко Панько. — Бий! — кричить він у вухо, справно підсовуючи нову ленту з набоями. — Бий заразу, чуму панську, холеру!

— Дивись, дивись! Тікають! Бий! Де ж наша піхота? Чому на п'яти не наступає? — хвилюється Василь. Але ніхто йому не міг дати відповіді.

Дивлюсь направо й бачу, як Гриць зайцем скочив до третього кулемету. Там когось потягли в рів. Убитий чи ранений — на те ніхто не звертає уваги.

На правому крилі поляки розбили сотню селян з Настасова. Як ми розгромили ворожі відділи, що наступали прямо на нас, то інші, повернувши поза насип, ударили нам у плечі.

Ситуація була трагічна. Нам грозила смерть або полон. Вуйко кляв, і люто горіли його очі.

Гриць наказав нам відступити з двома кулеметами на схід, а сам прилип до третього, на місце тількищо вбитого вістуна Іванюка. Він косив серіями по наступаючому ворогові.

Перебігши з триста кроків, ми залягли за дорогою, що перетинала залізницю й рампу. Швидко поставили машинку й заграли.

Несподівано ми побачили, що Гриця обходять поляки з двох боків.

— Ой, гранати на булавного кидають! — кричить Василь. — Рятуйте його, хлопці!

Припадаю обличчям до шварцльоза й застигаю на ньому. Ні, булавного Гриця не дам! Або всі тут залишимось!

Руки кліщами стиснули кулемет. Бачу, як гарбузами качаються люди. Гриць б'є по лівій стороні насипу, я по правій. А Зарічний січе по тих, що йдуть в обхід.

Повітря холодне, земля холодна, а нас усіх піт обливає. Та головне, що наші машинки не затинаються.

6. ВИКОЛЮЮТЬ ОЧІ

Сумерк...

Наступ, яким поляки хотіли вирватись з нашого кільця, розбитий великою ціною з нашої і їхньої сторін. З Прошови й Настасова підійшли наші підкріплення. Збираємось відходити до Прошови й перегрупуватись. Наша кулеметна чота мала 4 вбитих і 9 ранених. Нашого Довбуша також ранили у вуха.

Але ми склали іспит, перший іспит у рідній українській армії. Ми з успіхом перейшли свої христини, першого бою за українську державу, бою, що ще не був скінчений.

Ми тільки почали збиратись у колону, як санітари наднесли на польових носилках раненого. Його жахливий стогін чую ще й досі і ніколи не забуду! Це був стогін, від якого кров у жилах холонула, здавалось, серце зупинилось у грудях. Сталось неймовірне! На українському воякові — підстаршині докрано злочину, брутального гидкого злочину, якого в середньовіччі допускались турки й татари, а в наші часи звироднілі поляки.

Перед нами на носилках лежав з обмотаною кривавими бандажами головою, прив'язаний ремнями до носилок вояк-мученик, що в безмежних тер-

піннях і болю проклинав ворогів, усіх людей і світ та розпучливо кликав до Бога про поміч.

Санітар скропив його уста водою. Другий підніс на його голові купу кривавих бандажів. Ми зжахнулись, закам'яніли... В уніформі австрійського фельдфебеля лежав середнього віку вояк. Там, де в нього були очі, лишилися страшні ями, з яких, замість сліз, стікала темно-червона кров. Ліве око висіло на своєму м'язі аж коло вуха, а правого не було зовсім.

— Мати Божа! — застогнав вуйко Панько.

Санітар розказав нам, як розбитий відділ селян зник під напором ворога. За насипом залишився тільки кулемет, який косив наступаючі ворожі лави. Косив довго й уперто, аж ворожий відділ пішов лісом в обхід, застукав наш кулемет з плечей та положив його героїську обслугу.

Двох стрільців покололи поляки багнетами, фельдфебеля били прикладами, зв'язали йому руки й ноги та багнетом вибрали очі.

З'явився лікар. Дав нещасному укол в обидві руки.

Ми відійшли. Ніхто нічого не говорив. Наші почуття залишилися при кривавих носилках біля товариша — мученика за Україну.

Мої думки полинули в рідне село, до читальні, де я ще дитиною бачив на сцені драму з козацьких часів "Невольник". Перед моїми очима станув на повний зріст козак Степан, якому турки також за Україну випалили вогнем очі. Я пригадую собі, як я тоді плакав, коли він сліпий повернувся до коха-

ної дівчини й прибраних батьків, що дитиною взяли його, сироту, за свого сина. Пам'ятаю, як тоді я витирав сльози, а моя покійна мама промовила:

— Отак, дитино, терплять вояки за рідний край!

Мороз пройшов за спиною. Сотні років минуло з того часу, а нам і далі виколують очі, і то тільки за те, що хочемо жити людським життям.

Тоді було середньовіччя. Тоді мордували й виколували очі нашим предкам невірні, нехристи, дики бусурмени, бездушні слуги своїх розбещених турецьких панів.

Сьогодні, у двадцятому столітті, вже не в Туреччині, а таки в серці нашої землі нам за ту саму справу виколують очі наші західні сусіди, слов'яни як і ми, католики як і ми, народ, що не завагався Матір Божу королевою своєї землі назвати, народ, що має великі претенсії до культури й шляхетності духа, до того народ, що разом з нами щойно визволився з неволі.

Чому воно так? Хто дав їм право чинити такі жорстокі вчинки? Хто і коли їх за те покарає?

Чи знають про їхні звірські методи всесильні цього світу, як ось Клемансо, Льюїс Джордж, Вільсон? Чи такі мелодії про польський народ грав їм на фортепіяні Ігнаці Падеревський?

Чи ж поблагословить отаку їх "культуру" королева Польщі — Матір Божа? Бо ж Вона напевно бачить оті жахливі криваві ями, де були очі нашого воїна, що посмів боронити рідну хату, ниву й свою родину?

Ні, ні, панове! Ні Клемансо, ні Льюїс Джордж, ні Вільсон, ні навіть Пілсудський чи Падеревський, але Вона, Мати Божа, Мати всесвіту, що на Голготі бачила на власні очі в такому самому стані Сина свого, — Вона сьогодні з нами ось тут, за залізничим насипом під Микулинцями бачила жертвенного сина нашої землі, сина мученої України, може, також сироту, як колись Степан, осліпленого поляка ми за правду й волю його українського народу.

Пекуча їдь охопила наші душі, ми до болю скреготали зубами, а руки залізними давунами стискали рукояті багнетів.

...Голодні й докраю змучені, ішли ми в Прошову на короткий відпочинок, щоб завтра докінчити накинену нам криваву драму.

7. ГАЙДАМАКИ ЗДОБУВАЮТЬ

У четвер ранком п'ємо наспіх ячмінну каву, одержуємо консерву й хліб та стаємо на збірку. Звичайна військова процедура. Ми знову йдемо на бойову лінію.

Густа осіння мряка залягла обрій. Це добре, бо посуваємось непомітно для ворога. Наперед пішли розвідчики.

Бідний наш Довбуш несе шварцльоза, низько склонивши голову. Мабуть, ранене вухо болить. Та він мовчить і тільки добродушними ласкавими очима дивиться на нас. Він любить нас, а ми всі любимо його, годуємо хлібом і цукром, бо ж він також "воjak".

Цим разом ідемо на південний схід, від сторони Чорторії.

Займаємо позиції наших частин з Теробовлі. Як на долоні бачимо високий мур, що окружає фільварок. У парку зліва від шляху біліє палата.

З чорних отворів у мурованій стіні січуть польські кулемети. Ми відстрілюємось. По кількох лентях наша ціль досягнена. Польські кулемети замовкають.

Десь з північно-західного боку чути завзятий бій. Там ліс, і туди поляки пробують вирватись з нашого кільця.

На лінії помітний рух. З цього ясно, що скоро почнеться наступ. Вуйко Панько накопичив стільки скринь з набоями, що булавний Гриць зажартував:

— Що ви, вуйку, думаєте зимувати під цим фільварком?

— Ні, пане булавний, зимувати тут не хочу, але думаю, що треба заощадити харчів нашої державі. Тож треба буде покропити зайдів, як відкриємо мур і брами фільварку, — відповів Панько.

— Чи не збираєтесь ви, вуйку, міністром хліборобства стати? — кинув Василь.

— Ну, а якби й так, то що? — нахмарився Панько.

— Та нічого, тільки я знаю, що міністри підписують папери пером, а у вашій довбні перо зломиться, вам треба орчика, — хихотав Василь.

— Таким смаркатим громадянам, як ти, ще довго треба орчиком писати, і то не на папері, а таки по голові й плечах, щоб люди з вас були, — відрізав вуйко й з досади плюнув крізь зуби на підставу кулемету.

Знову заносилось на вояцьку драчку, що нераз є єдиною відрадою на бойовій лінії, душу веселить, і час тоді скоріше тікає. Але на цей раз вуйка перебив на слові польський кулемет.

Кулі зашипіли між нами як злющі оси. Ми припали до землі.

— Ой, ой! — кричить уже якийсь кільканадцятилітній школяр-стрілець. Його ранили. Біля нього вже увихається санітар.

— Шкода хлопця, — похитав головою вуйко, подаючи ленту.

— Бити в отвір і фіртку муру! — передав Гриць.
— Поляки роблять випад.

— Та, та, та, та... — плює мій шварцльоз. Бачу, як біля отвору з муру сиплеться тинк і камінчики. Ага, трішки вправо й вище. — Та, та, та, — і група ворогів, що вискочила з-за муру, залягла на землю.

— Нижче, нижче! — кричить мені в ухо Панько. — Так, так. Там, там. Бий чортову голоту.

— Та, та, та, та...

Ми забули про себе й про цілий світ. Б'ємо кракусів, що задумали бойовим рейдом піти на відсіч Львова.

Не пустимо!

Згинемо, а не пустимо! Тож наша свята земля! Тут діє наша рідна армія, тут ми поставили на вістрях багнетів честь нашої країни.

— Не пустимо їх, хлопці!

І ввесь свій розум і все своє серце ми вложили в нашу українську зброю, у “мушки” кулеметів.

Але проти нас був ворог сильний і добре організований, вправний, на половину зложений з самих старшин, що цілу світову війну пройшли. А ми діти і старики. Наша “золота середина” була все ще в Італії в полоні, а решта, після років скитання на чужих фронтах, сиділа дома.

— Хай молоді воюють, — казали вони.

І молоді воювали, як могли й уміли...

Сьогодні четвер. Уже надвечір ворог купався у власній крові та втік під захист мурів фільварку.

Ніч з четверга на п'ятницю була в густій мряці. Хоч око виколи — не видно нічого. Холодно й мокро. Кожна хвилина — це година, що тягнеться у вічність. Костеніють руки й ноги.

Час від часу тисну “гудзик”, і мій новенький шварцльоз гавкає чітко й справно. Це так, щоб ворог знав, що ми на варті чекаємо на нього.

Молюся. Раз, десятий, може, сотий. Люблю молитву. Сильна й глибока віра охоплює мою душу. З лівого боку коло мене вуйко Панько робить те саме.

— Під Твою милість прибігаємо, Богородице Діво, — час від часу ловить моє вухо його молитву. З правого боку лежить Василь. Чую, як він півшепотом говорить: — Шість рази шість є тридцять шість, — і рахуванням забиває час і холод.

Люблю їх, обох моїх друзів, старого й молодого.

Відчуваю, як щось тепле в'ється коло мого серця. Намагаюсь зрозуміти це почуття. Чи не такі почуття мали мої предки-козаки, коли на чатах на могилі стежили за ворогом, або на чайках до Царгороду плили? Чи не звідси оте старе сердечне слово товариш? Чи не буде це щира вояцька дружба, що зродила клич “Усі за одного, один за усіх”? Мають, так.

Десь під Чорторіями, позаду нас почули ми тупіт кінських копит.

— Кіннота йде, — каже вуйко Панько. — Будемо наступати, хлопці.

З Підволочиськ під'їхала півбатерія нашої артилерії й загін гайдамаків.

— Не будемо тут капусти квасити, — каже булавний Гриць. — Гей, нема то, як кінь і шабля, розмах є, от що! А на фільварку повно шабель і добірних коней у поляків.

Сіріло...

Гур, гур!

Бавх, бавх!

— У саму середину б'ють. Добре стріляють хлопці. Мабуть, над Піявою були, — каже, затираючи руки, Панько.

Почав пальбу і ворог.

Граємо і ми. Гріємось.

Наші почали загальний наступ.

П'ятниця рано. Благослови ж той ранок для нас, Мати Божа!

Кулі співають. Лунає команда. Кричать ранені.

— Вперед! Вперед! — лине довкола нас.

Жвавіше б'ється серце.

Залізний український перстень замкнув фільварок. Давуном душить він великий полк кракусів, що вже захитався, але ще не впав, борсається. А в долині над Серетом завмерло місто Микулинці.

— Вогню! Вогню! — кричить до нас Гриць і сам аж горить із завзяття.

Наліво від нас з голими шаблями вихром летить загін гайдамаків. Летять просто на головну браму!

У повітрі блищать їхні шаблі, миготять шлики, Під ними стогне земля.

Допали брами. Ми припиняємо вогонь.

— Єзус, Марія! — чуємо від брами розпучливі крики ворога.

Добре косять хлопці! Славні русичі!

— Так і треба, — каже вуйко.

— Дивись, дивись, як пани тікають! — кричить Василь, показуючи рукою на мури фільварку.

— З карабінів! На мушку їх! — командує Гриць.

Ми й не спам'ятались, як група польських уланів налетіла просто на нас, на кулемети. Стріляти в них не можна, бо в передпіллі є наша піхота. Усе перемішалось.

Поляки рятують життя, бо там у фільварку гайдамаки нікого не милують. Це ж момент, коли “кров і залізо нас судить з ними”. Їм обіцяв це ще Тарас Бульба під час варшавської езекуції над його сином Остапом. Історія! Кров і сльози не засихають ніколи.

На розбішеному коні вдарив на Василя якийсь польський капітан у пенсне.

Василь стрельнув з карабіна, але не попав. В нього стріляє капітан з бравнінга, але також хибив.

8. ДВОБИ

Роз'юшеним тигром скочив Панько. Белетенськими руками, як кліщами, піймав блискучий панський чобіт капітана й з усієї сили потягнув до себе вниз. Кінь став дибки, порвались ремені з стременами, і капітан як жаба повис у залізних давунах Панька.

Він ще раз вистрілив з пістоля, і куля тихенько сховалась у лівій груді вуйка. Вони обидва важко впали на землю.

Рослий і в'юнкий, може, 30-літній уланський старшина, і кремезний, важкий, чорний як наша земля, 40-кількалітній український доброволець-стрілець Панько сплелись у смертельних обіймах. З Панька спливала кров. Василь змірився багнетом у капітана, але Панько крикнув люто:

— Не руш, я сам...

Важко дихаючи, Панько приліг спритного панича й правою рукою схопив його за горлянку. У ту руку він вложив, мабуть, усю свою лють і біль своєї доброї селянської душі, бо я почув, як затріщали його пальці. З уст його потекла кривава слина.

Капітан захарчав як злющий собака, клацав зубами, тріпав ногами, дзвонив острогами й дер землю все глибше й глибше.

А Панько давить своєю довбнею панське горло, важко дихає й час від часу, ніби з розчисленням, кидає гарячі слова:

— А, а, гади, гади прокляті! Ви в спину ножа б'єте? Львова хочете? Очі живцем нам вибираєте? О, прокляті, прокляті! — і рука старого Панька ще дужче давить капітанське горло.

Бугаєм кидається капітан, його очі як дві цибулі викотились наверх, язик мелькоче по бороді, обличчя синє, синє...

Панько страшний і жахливий, як помста його скривдженого 600-літньою неволею народу. З його лівої кишені тече кров і обливає конаючого капітана.

— На, на, пий, смокчи її, тиране, твої предки пили наш піт, а ти пий кров, пий, вона смачна.

Капітан уже не чув останніх слів Панька, він сконав, розчавлений гнівом смертельно раненого стрільця, жертвенного сина української землі.

Надбїг булавний Гриць і зжахнувся. Вуйко виглядав страшно. Два санітари працювали над ним, помахуючи головами. Револьверова куля згори пробила його грудну клітку й залишилася десь у тілі.

Чи ж кінець?

Ми з Василем залишились коло раненого аж до приїзду підводи.

На фільварку й довкола Микулинець наші частини викінчували ворога. З палат вивели арештовану графиню, командира ворожого полку та його штаб. Гуртами виводили на шлях полонених.

Микулинецька дія кривавої українсько-польської драми закінчилася нашою повною перемогою.

Шляхом до Чорторії їхав переможний ескадрон гайдамаків. На чолі, на гарному буланому коні їхав гордий вродливий командир. Над його головою лопотів жовто-блакитний прапор. На полі, біля шляху зганяли полонених поляків. Їх було багато!

Командир підняв руку, і пісня вдарила як грім:

“Гей, не дивуйтеся, добрії люди,
Що на Україні повстало,
Там за Дашевом, під Сорокою,
Множество ляхів пропало!

Гей, Перебийніс веде з собою
Сімсот козаків до бою,
Рубають мечем голови з плечей,
А решту топлять водою!”

Ми схопились і віддали честь усміхненому гайдамацькому старшині. Гордість на національне походження сповняла груди радістю. Ми були вояками молодой української держави.

А вуйко лежить окривавлений, важко дихає й дивиться на гайдамаків, слухає тупоту їхніх коней та гомону бойової пісні.

Легкий, як вітер Поділля, усміх зморшками гаптус його лице, з очей якось несміливо виходять дві сльозини, що горохом покотились по обличчі, заховались у його кріслатих козацьких вусах.

— Василю, закури й дай мені драмка, — слабим зворушливим голосом заговорив Панько.

9. ЖИТТЬОВИЙ ШЛЯХ СТРІЛЬЦЯ ПАНЬКА

Буйко Панько передчував свій кінець. Він розказав нам коротко історію свого життя.

— Слухайте друзі, — почав він. — Я син бідного зарібника, панського форналя. Мій дід і батько провели свій вік на панських ланах. Починав жити цим життям і я.

Коли мені було чотирнадцять літ, я орав четвернею панський лан. Сонце пекло немилосердно, вже було коло полудня, а я ще нічого в устах не мав. Моя мати була хвора. Навертаючи в кінці загону, я витирав налиплого плуга й не помітив, що біля мене проїжджав економ Рудзінський, а з ним панич Стах, що був моїм однолітком.

— Чому не скинеш капелюха й не поздоровиш панича? — гукнув на мене по-польському економ.

— Не бачив я вас, панове, — виправдувався я, витираючи спітніле чоло.

— Ти сьвіньо руска! — визвірився на мене економ і почав бити мене гаралом по голові й по плечах.

— Не бий! — крикнув я скипівши.

Але в тому моменті панич Стась і собі почав з коня шмагати мене тростиною. Кров залляла моє лице.

Я кинув на полі коней і плуга з малим погоничем та побіг додому.

Хвора мати злякалась і казала мені піти вечором уклонитись паничеві та перепросити пана економа.

Увечері я поцілував чорні потріскані руки батька й матері та пішов на фільварок перепрошувати своїх катів...

Тут Панько урвав оповідання, застогнав, а по хвилині говорив далі:

— Ідучи я роздумував, від кого починати. Мене боліли не так синяки від побоїв, як оте ненависне “ти сьвіньо руска”.

Яка ж я “сьвіня”? І в мені закипіло!

Вибираю добрий камінь і стаю перед кімнатою економа. Бачу як він зіскочив з коня, передав його форналеві й посвистуючи йде просто на мене. Молотом застукало серце. Я пам'ятаю тільки, як замахнувся каменем і як мій кат падаючи крикнув: — Єзус!

А тоді я пішов від села до села й за пів року опинився аж у Прусії. Я змінив своє прізвище. Важко я там працював. Щадив кожний гріш і в чужих людей учився розуму. Дуже тужив за родиною, за землею, за рідними звичаями, за народом своїм.

Коли ж закінчив 21 рік, я зібрав свої ошадності, переїхав на Поділля й у Бережанах зголосився до австрійського війська. Мене призначили до лянцверів у Золочеві. Там я прослужив три роки й вийшов з війська десятником.

Хотів я лишитись у війську “за зупу”. Але я

дуже любив землю. От і потягнуло мене на чорнозем.

У Плотичі я знайшов дівчину Ганну й з нею одружився. Вона була бідна з роду але розумна й гарна. Так от ми разом сплели собі затишне родинне гніздо.

За гроші, що я їх зложив у Прусії, ми збудували хатину й купили два морґи поля. Те поле ми з Гандзею своїми мозолями обробляли, своїм потом поливали. Лопатами копали ми рідну ниву.

Праця давала нам обильний плід. Я купив корову й порося. Ночами я ловив у ставі рибу й продавав її жидам. Ми продавали молоко й масло та й не оглянулись, коли на початку 1914 року в нас уже було сім морґів поля й пара добрих коней. Поблагословив нас Господь діточками — дві донечки в нас були: Теклюся й Маруся. Я любив їх понад усе. Я був господар на своїй власній ниві. Найщасливіша людина в світі.

Тож громом з ясного неба впало на мене слово “війна”! Я мусів залишити своє господарство й іти боронити чуже царство, де господарем був цісар Франц Йосиф.

Я пішов, як і всі інші. Залишив дома дружину, дітей, а з ними й своє серце.

Я став другий раз вояком, сліпим виконавцем волі цісаря, маленьким коліщатком у воєнній машині австрійської держави. Я служив їй вірою й правдою.

— Василю, дай фельдфляшу, — простогнав вуйко Панько. Проквотнувши трішки води, він продовжував слабким уриваним голосом:

— Фронт... москалі... відступ... Карпати... Я мав добру чоту. Господарі, батьки родин виконували службу правильно й жертвенно.

Згодом я опинився в кадрі в Оломуцу в Чехії. На фронт я був уже застарий. Був інструктором, вивчав рекрутів.

Одного дня на вправах з'явився молодий хорунжий поляк Яблонський. Він чомусь завзятий на одного нашого молодого хлопчину Грицяя. Що б той не робив, який зворот чи що, — все Яблонському було не так. Гонив він тим нещасним хлопцем як зайцем. Той бігав, падав, вставав, повзав... Нарешті, вичерпавшись з останніх уже сил, став як закам'янілий і не реагував уже на жадну команду хорунжого.

Яблонський підскочив до Грицяя й ударив хлопця в лице, гукнувши люто:

— Ти свиньо руска!

Я не стямився. Грицай син мого народу, такий самий "русин" як я. Затиснувши кулаки, я з усієї сили потягнув Яблонського по шапці. Він упав на камінь. Що було далі — я не пам'ятаю.

Прийшов я до пам'яті аж у тюрмі. Згодом мене судив польовий суд. Мені грозив розстріл, бо ж Яблонський був офіцер. Я молився цілі ночі, і, мабуть, Христос вислухав мене.

Тому що Яблонський не сконав, тільки втратив розум від мого кулака, і тому що в мене було аж чотири цісарські медалі на грудях, — мене присудили до карного батальйону й вислали на італійський фронт.

Думав я, що над Ізонцом мені кінець прийде. Одного ранку надлетіла ескадра італійських літаків і почала нам на голови “нести яєчка”. Це було пекельне бомбардування. І ось тоді відламок бомби різонув мене по плечах. Я опинився у Відні в шпиталі.

У шпиталі мене відвідували якісь добрі пані з українського комітету. Вони казали, що я не русин, а українець. Давали мені українські книжки Чайковського й інші. Я читав їх жадібно.

Ті книжки відкрили мені новий для мене світ — Україну. Я полюбив її всім серцем. Найбільше я любив читати “Кобзаря” Шевченка, а головню “Гайдамаків”.

“Боже мій, який гарний і який бідний мій народ”, — думав я нераз, втираючи з очей непрошену вояцьку сльозу.

Я вже був майже здоровий, коли почув, що і у Львові повстала українська держава, що там є українське військо.

Господи! Я схопився. За плечима, де була глибока рана, ніби крила в мене вирости. Таки з місця я пішов, проскочив Мадярщину, Карпати й ось я вже на рідній землі, вдома!

Уночі вбігаю до хати. Ви не можете собі уявити, з якою радістю привітали мене мої дочки й дружина. “Паньку! Татусю!” — і сердешний Панько захрипів від болю.

А рано я поснідав і сказав родині, що йду Україну боронити.

— Хай молоді йдуть... — несміливо промовила Ганна.

— Ну, та й я ще молодий, щойно на світ народився, — кажу їй. — Треба йти, Гандзю, від чужої корости нашу святу земельку очистити, хай не сквернять, не ганьблять її. Воскресіння наше прийшло. Я іду, поклонюся Йому! Я... я... я вояк...

Потягнувся ранений Панько, спазмами викривилось його обличчя. Щось іще хотів сказати, бо рухались його бліді уста, але не зміг. Застогнав і замовк. На віки...

10. МАНДРІВКА НАРОДІВ

У важкий час історії родилась наша воля, наша держава.

Земля наша стала наче перехрестям світових шляхів. Мандрували по ній народи світу. Хмари сірих, змучених, заляканих людей ішли з заходу на схід і з півдня на північ та навпаки. Ішли день і ніч без кінця і краю. Не було їм стриму ні закону. Не слухали вони нікого. Все, чого вони хотіли й в ім'я чого масово вмирали, було тільки: жити й дістатися додому!

А це тоді не було легко.

Завалилися тюрми народів — Росія й Австрія. Несподівано вийшли на волю мільйони невільників — недавніх вояків. Це були люди, що на їхніх плечах спирались тирані, люди, що їхньою кров'ю торгували безсовісно світові міняйли дипломати.

І ось тепер ці вояки, скинувши з себе зброю й ярмо військової дисципліни, прямували додому.

Ішли всі нараз. Це стало для багатьох з них могилою. Увесь тягар їхнього походу взяла на плечі наша молода держава, що була вже зруйнована чотирирічною війною й далі мусіла воювати. Зі сходу йшло чимало людей, що несли з собою отру-

ту комунізму. Ніхто з них не старався вглибитись у суть комуністичних “правд”, нікому з них і не снились ті страхіття, що їх у своєму практичному застосуванні приніс комунізм. Для всіх тих людей вистачали тільки голословні гасла, що їх скрізь висували москалі: “Да здрастуєт свобода”, “Да здрастуєт мир” і т. п. Хто ж цього тоді не бажав? Хто не хотів миру й свободи? Найбільше, мабуть, бажали миру й свободи українці. Але і Москва і Польща, у своїй імперіялістичній захланності, всупереч цим високим гаслам, накинули нам нову криваву війну. Ми змушені були прийняти її вже від першого дня нашого державного воскресіння.

Це й була причина масової смертності серед сотень тисяч нещасних поворотців. Наша молода держава не всилі була організувати для них збірні й етапні пункти, дати їм харч, відпочинок, нічліг і транспорт, бо Польща примусила її організувати нове військо й висилати його під Львів, Белз, Сокаль, Перемишль чи Самбір для оборони загроженої української волі, для здійснення свободи для українського народу. Для цієї мети треба було напружити всі сили. Не було ні часу ні можливості займатися справою поворотців.

А тоді ж саме відкрилися ворота таборів вояків виступаючих в Австрії, Чехії, Мадярщині. З них посунули по нашій землі сотні тисяч поворотців різних національностей — колишніх вояків російської армії. Вони були схожі більш на живих мерців, як на людей, бо Австрія годувала їх кропивою (зловісний “грінцойг”), і берегли їх мадяри. А які ма-

дяри людяні — це ми знали. Громади людських скелетів, босі, у кропив'яних лахміттях, ішли без стриму, хоч надворі холодно й мокро (був початок зими). Вони йшли пішки з Австрії в "Расею".

Від Карпат до Збаража, через Волинь і Поділля вони шукали захисту й хоч короткого відпочинку, щоб рятувати життя.

Українське населення не відмовляло їм допомоги, хоч і саме в той час (листопад—грудень 1918) жило в голоді й холоді. Українці впускали їх до своїх зруйнованих хат по десять-п'ятнадцять — скільки лише могли стіни помістити. Вони виїдали все варене, печене й сире, вони залягали долівки, лави, скрині, припічки, сіни, комори, стайні, стодоли, де тільки можна було приклонити голову. У заміну за це вони залишали нашим родинам цілі стада вошей, червінку, тиф і холеру.

Інші, яким не вистачало місця в селах, відпочивали по мокрих придорожніх ровах, з яких багато з них уже й не встало.

Вони йшли полями, і горе було селянам, які мали в полі закопану в ямах картоплю. Голодні поворотці з'їдали сиру картоплю, а тоді йшли на залізничні станції й там чекали днями, щоб до якогось поїзду вчепитись, у вагон або й на вагон. Поїзди були обліплені людьми як мухами. Їхали днями й ночами, щоб тільки якнайскорше в рідний край додому дістатись. Багато людей згортали з дахів вагонів тунелі, багато гинуло від того, що стомлені дрімали й падали з поїздів.

Куди підеш, куди глянеш — всюди повно трупів. На них зграями жирували ворони.

Із східньої України їхали на захід полки й дивізії чи інші з'єднання бувшої австрійської армії. Їхали чехи, поляки, хорвати, словінці, босняки, цигани, румуни й інші. Усі вони відшукували по дорозі земляків і з зброєю та повним вирядом, а інколи й з добром награвленим в Україні прямували в рідні сторони. Одні купували, а інші просто грабили в нас рештки харчів, яких так дошкульно потребувала наша молода армія й держава.

11. РОЗЗБРОЮЄМО МАДЯРСЬКИЙ ЕШЕЛЬОН

Нашій армії бракувало зброї, набоїв і вираду. Ми намагались роззброювати чужі відділи, що сунули на захід.

Від Підволочиськ, Гусятини й Скали аж по Карпати ми робили ці спроби дістати зброю від чужих. Але це нам не завжди вдавалося. Ешелйони бували великі, організовані й добре озброєні.

Наші вправні вояки були на польському фронті. Коло сто тисяч наших вояків було ще в італійському полоні. За намовами поляків і французів, Італія не звільняла їх з полону, хоч усіх інших уже звільнила. Багато досвідчених вояків було на службі Україні над Дніпром. Знову ж велика частина тих, що їм пощастило вернутися додому, за жадну ціну не хотіла йти на нову війну, навіть за свою власну справу, бо вже досить мала війни за чужі справи.

— Хай молоді йдуть воювати за Україну, — казали вони. — Ми вже навоювались. Хто хоче землі, хай іде за неї воювати. Мені вистачить тієї, що маю, або й жадної не треба.

— Ходіть до війська, бо прийде ворог і знищить усе, зруйнує, всіх нас поневолить, — закликали державні об'яви, військові команди та громадські уряди.

А вони? Сівши при жінках та дітях, в один голос відповідали:

— Хай самий чорт сюди прийде, то мене з хлопів ніхто не скине!

29 листопада нас заалармували. Міська команда з Підволочиськ повідомила, що з-за Збруча їде ешелъон з 67 вагонів і 4 площадок з гарматами, а в ньому добре zorganizований мадярський відділ. Його вів мадярський генерал Лятош. Мали вони два паровози з мадярською обслугою. На вуглярках стирчали кулемети. Про те, щоб зложити зброю, не хотіли й слухати. При розмові з ними у Підволочиськах один мадярський майор ударив нашого поручника в лице та ще й грозив розстрілом.

Команда доручувала роззброїти мадярів, якщо в нас є відповідна сила. Якщо ж ні, то повідомити Ходорів і Стрий, щоб там не випустили з рук велике військове майно та покарали майора з шрамом на лиці.

На збірці прочитали нам це повідомлення з Підволочиськ, щоб ми знали, з ким маємо діло.

За півтори години дві сотні підростків і старших віком вояків залягли за залізничим масивом між Тернополем і Бірками Великими. Ми мали два важкі й п'ять легких кулеметів. Булавний Гриць дав нам, кулеметчикам, суворий наказ: не стріляти, аж буде сигнал трьома червоними ракетами. Коли буде наказ стріляти без ракет, тоді бити по колесах і понад вагони. Коли ж наказ буде даний ракетами, тоді бити по самих вагонах. На закінчення Гриць додав:

— Хто самовільно буде відступати у випадку неуспіху — куля в лоб!

Смеркає... Темрява лягає на сніжні поля. Від Білок задиміло. Ідуть!

На закруті, де кінчається насип, накладено на рейки швелів і два червоні прапорчики.

Гадюкою в'ється довжелезний мадярський ешелъон.

— Увага! — лунає наказ, і ми припали до кулеметів.

Знечев'я біля швелів вистрілив тричі чотар Старчук.

Поїзд ще полчихав трошки й зупинився. Бачимо виразно, як на вуглярці щось кричить мадярський старшина й держить пістоль у руці. Та їхати годі. На рейках лежить купа швелів.

Відкрились двері вагонів, а в них появились готові до стрілу кулемети. З командного вагону вискакує група старшин. До них підійшли два наші старшини, а з ними й Гриць.

А в нас виринає непевність: що ж буде? Нас так мало проти них, і, головне, нема між нами Гриця. А Гриць же — це вся наша відвага, вся наша віра!

Ось зійшлись уже обі групи. Наші здоровлять, мадяри ні. Бачу, як мадяри вимахують кулаками, погрожують, кричать і... ой Боже! Що це таке? Роззброюють наших старшин. Червоні ракети не появляються. Що робити?

Бачу, як коло пасажирського вагону мадяри з пістолями в руках женуть наших делегатів до східців. Гриць з ними!

Кидаю поглядом вліво й вправо — ніде не видно ракет. Хто ж їх має, хто за це відповідає? Адже запізно буде. На сміх, на ганьбу заберуть нас мадяри в полон у нашій таки хаті, або кулями як бандитів розженуть?

І досі не знаю, як це сталося. В уяві я побачив перед собою свого діда з раною через плечі. Бачу його затиснені кулаки, його криваву сорочку, очі, в яких горить ненависть до мадярів. У моїй пам'яті на момент зринув образ ката Шубайна...

А Гриць уже ступає до вагону під дулами мадярських пістолів. Де ж наші червоні ракети?

Прикладаю око до кулеметного мірника. А може, розстріляють за невиконання наказу? Хай! Це краще, як тікати звідсіля, наче баран. Це ж моя люба Тернопільщина! Чого вони, зайди й вішателі, тут хочуть?

Боже поможи!

І палець торкнув механізму.

“Та, та, та, та! — добре бачу іскри на рейках біля самих сходів вагону.

— Бий мадярську голоту! — кричить біля другого кулемету Василь Дорож.

І враз заговорили сальвами наші сотні. Бачу, як з вагонів тріски летять, як іскряться рейки, наче сміються з наших куль.

Микола Дивончук жарить з легкого кулемету по вуглярках.

Бій кипить, невгаває.

І ось сталось чудо: зразу несміливо, поодинці, а де-далі більше й більше мадярів стало помахувати білими хустинками, рушниками та сорочками.

Піддаються?!

Не стріляй!

Обі сотні схоплюються на ноги. Здовж ешелюну з обох боків ідуть наші патрулі й кричать мадярам по-мадярському, що вони в полоні.

— Усі виходьте з вагону, — лунає наказ. — Зброю й виряд залишити! За годину поїдете далі.

До недалекої рампи гуртами маршують мадяри. Старшини також без зброї. Вишиковуються в лаву, а далі чвірками. Їх ріденько оточують наші сотні. Якби вони знали, що нас у двадцять разів менше, як їх! Вони загартовані вояки, а ми проти них ще зелені.

До них ніби маршал промовляє по-мадярському Гриць:

— За дурну впертість і спробу роззброїти й арештувати наших делегатів ми наказуємо вам відійти маршем до Тернополя. За годину поїде ваш поїзд і повезе вас до вашого кордону, але без зброї. Ця година потрібна нам для направи рейок, що їх ми розібрали. Усяка спроба заколоту чи спротиву карається смертю на місці! В ешелюні залишаться машиністи. А ви, пане майоре, підете з нами! Ще раз попереджаю вас, що тут за насипом лежать два батальйони нашої піхоти. Вона піде у відповідній віддалі за вами до Тернополя. Отже, марш!

Довга валка мадярів рушила під конвоєм до Тернополя, а з ними й їхній генерал. Ми, розкинувши швелі, поїхали поїздом з величезною здобиччю на тернопільську станцію. В ешелюні іржали офіцерські й артилерійські коні.

Десь коло години третьої вночі ешелъон був уже порожній. У ньому поїхали мадяри. Тільки біля залізничого шляху, між Бірками й Тернополем, на віки залишився майор, мадярський кат, що вчора посмів ударити в лице службового поручника української армії.

12. ДО УКРАЇНСЬКИХ ЛІТАКІВ!

Чотовий кулеметної чоти Гриць Залеський бігав по бюрах куреня й полку та скрізь просив, щоб не забирати з його чоти кулеметчика Михайла Шарики, якого 2 грудня 1918 року призначено до українського літунства.

Я дуже любив чотового Гриця, бо він мною опікувався як рідним сином. Але, як мене призначили до літаків, то з радості я душі в собі не чув. Боже мій! Це ж не піхота! Не кулеметна чота! Це літаки, наші українські літаки, бойовики піднебесних просторів! Чи снилось мені щось таке колинебудь? А яка честь буде, коли про це довідаються в селі! Скажуть люди, що Михайло перший з села служить при літаках, перший відколи село існує. А що скаже отець Копертинський?

Чищу черевики, однострій, кожну бляшку й ремінчик, стрижусь, миюсь, тільки не голюсь, бо ще не було що голити. Тричі розцілувався з Грицем. Дивончуком та Дорожем. Яка шкода, що нема вуйка Панька!

Пішов я до стайні, дав цукру Довбушеві, поклав по шії бойового товариша й відійшов до літунських казарм, щоб зголоситись у команданта літунського відділу славної пам'яті поручника Томенка.

Поручник Томенко, високий чорнявий красень, засмалений гуцул, встав з-за столу, зміряв мене від ніг до голови й запитав:

— Ти кулеметчик?

— Так єст! — відповів я.

— Не говориться єст, тільки є. І “голошу слухняно” треба додати. Єст це слово польське. Добрий українець не повинен позичати слів у поляків.

Мій настрій упав. Я відчув ніби образу. Адже я душу свою приніс сюди, а тут відразу накидаються на мене за таку дрібничку. Оце “єст” я засвоїв собі в школі в Денисові від учительки Дроздовської, якій завжди треба було відповідати: “так єст”. Я думав, що “єст” належить до кращої, інтелігентської мови.

Помітивши моє збентеження, поручник Томенко сказав уже лагідніше:

— Ну, ну. Не червоній. Ти ж не перший і не останній. Вивчати треба свою рідну мову постійно. Бачу, що й амбіцію маєш, хлопче. Буде з тебе літун. А втім побачимо.

Він гукнув у сусідню кімнату:

— Десятнику, заведіть його до приміщення відділу й призначіть у першу соту.

Десятник Микола Захаріяш, родом із Збаражчини, завів мене до однієї з залей тернопільської промислової школи, що тепер служила за казарму й магазин літунського відділу.

Я передав свої документи писареві в канцелярії і став одним з тих, що творили новий рід зброї для нашої молодшої армії, яку вже названо було УГА — Українською Галицькою Армією.

Від ранку до обіду вправи, після обіду шукання на станції та по магазинах за літунським приладдям, а вечором лекції про літунство. Потім молитва і, як усі ляжуть, вояцькі оповідання. І чого ті молоді хлопці не знали! Вони розказували всякі історії, при тому реготались, аж животи тряслись від сміху.

Аж ось хтось уже знемігся й гукає:

— Ну годі, не бреши вже!

— Як ти мою правду брехнею звеш, то я вже мовчу, — відповідає ображений.

Але він іще уст не замкнув, як уже другий починає розказувати. І кого там тільки не споминали? Франца Йосифа, кайзера Вільгельма, Распутіна, Пушкіна, діставалось і жидам та полякам, війтам і присяжним, суддям та професорам, жінкам і дівчатам та й ще комусь там. Усі мали обов'язково якісь любовні й вояцькі пригоди, хоч усі ще безвусі були.

Сміх спричиняв апетит. Їсти хотілось, що, здавалось, січку їв би. Та звідкіля роздобудеш їжі вночі? А хлібник порожній.

Іноді до кімнати вбігав службовий підстаршина й наказував спати. Тоді все затихало, а незабаром чулось міцне хропіння здорових молодих людей.

13. КРАСНЕ — КОЛИСКА НАШОГО ЛІТУНСТВА

19 грудня 1918 р. після сніданку виходимо на збірку. Біленький пухнастий сніг накрив землю. Холодне повітря лоскоче ніздрі.

Воджу поглядом довкола Тернополя. Ось Біла. Майоріють сади. Гаї лежать нерухомі, мертві. А далі безмежні поля й сліпуча злива соняшного світла, в якій іскряться міріади сніжинок.

Хочу налюбуватись розкішним краєвидом. Може, це останній раз, бо виїжджаємо під фронт до Красного. На серці якось мило й тужливо. Пригадую, що сьогодні св. Миколая. Насуваються миколайівські спомини з недавніх років. У Денисові це був храмовий празник. Я дуже любив цей день. Якось так гарно й солодко бувало тоді в родинному вулику, у денисівській родині. Ніби під ритм цього настрою муркочу собі тихенько пісеньку “Ой упали сніги білі...”

— Позір! Вправо глянь! — ніби сокирою рубнув десятник Захаріяш. — Пане поручнику, голову слухняно, літунський відділ на збірці, готовий до відходу, 67 стрільців і 3 підстаршини.

А далі знову до нас:

— Перший ряд три кроки вперед руш! Обер-
нись!

Поручник оглядає своїх хлопців. Декому ро-
бить зауваження. Записують у книжечку. Біда буде!

— Хлопці! — почав поручник. — За півтори години ми виїдемо до Красного, під Львів. Для літу-
нів це вже фронт. Ви знаєте, що 21 листопада наше
військо покинуло Львів. Він тепер у нашій облозі.
Крім цього, від Белза аж до Самбора й Карпат ство-
рився наш фронт. Між нами і поляками повна вій-
на. У Красному вже діє наш літунський штаб. Там
є майдан для старту, там є гангари, що залишилися
по Австрії, є варстати для направи літаків. Там по-
трібно людей, молодих відважних вояків. Ви всі є
тими людьми. Ви вибрані з різних формацій, і горе
тому, хто знехтує накладений на нього обов'язок.
У Красному станемо зав'язком 1-ої галицької бойо-
вої літунської сотні. З неї повинна вирости наша по-
вітряна сила. Тому закликаю вас до послуху й безо-
глядної дисципліни! Учіться і боріться за славу
України!

— Слава! — гримнув оклик з рядів. Ми маршу-
вали на станцію.

Гей у полі нивка,
Кругом материнка,
Там дівчина жито жала,
Сама чорнобривка.

Пісня луною билась об вікна тернопільських
домів.

У Золочеві ми дістали обід. На захід від Терно-
поля я ще ніколи не бував. Тому любувався краєви-

дом Золочівщини, що, рівна як стіл, манила око в далечінь.

Правда, тут земля не така чорна й блискуча, як у нас, тут і там бачу пісок а то й глину, подекуди й камінчики. Та це справи не міняє. На обрію око ловить біленькі хатки й села, поперетинані гайками. Вони здаються такі далекі, що на них уже ніби спирається блакить небосхилу.

— Дивіться, хлопці, як тут гарно! Яка краса ота наша земля! Дивлячись на неї, здається, що їй ні меж ні краю немає, така вона пишна й благородна. Не дарма ж за нею так побиваються наші сусіди!

Ми заїхали на станцію Княже. Крізь відчинені вікна наша грімка пісня розкотилася по золочівському степу:

Крилець, крилець, соколе дай!
Полечу, злечу в рідний край!

Ми й не оглянулись, як поїзд в'їхав на станцію Красне. Не знаю історії того містечка, але сама його назва говорить про нього. Красне таки красне і положенням, і виглядом. Жили в ньому гарні, веселі й культурні люди.

14. У ЛІТУНСЬКИХ ВАРСТАТАХ

У Красному біля бараків привітав нас полковник князь Кануків, командант нашого літунства. Він високого росту, в силі віку, схожий на басарабця. Біля нього маленький, але в'юнкий полковник Борис Губер. Оба в російських літунських одностроях.

Виструнчуюсь, аж, здається, всі кості в мені тріщать. Це ж наші найвищі рангою літунські старшини. Ми полюбили їх з першого погляду.

Закінчився перегляд. Займаємо перший з правої руки барак. Їх тут багато. Це місто літунів. На високій щоглі коливається в повітрі білий рукав. Це знак для літаків, де поле злету й який напрям вітру.

Дістаємо добру вечерю й після вечірнього звіту лягаємо спати.

20 грудня 1918 починаємо вишкіл чи, краще сказати, працю при літаках. Нас ведуть групами в гангари, де стоять літаки. У кожному гангарі шість. Разом 27 літаків різних типів: 9 Бранденбург, 6 ДФ, 7 ЛФГ і 5 французького типу Ньюпор.

Оглядаю кулемети Люїса й радіо як дитина. Ньюпори мають кулемети вмонтовані поверх мотора,

разом з носом літака, де тільки один пілот стріляє прямо вперед, а кулі вилітають між пропелером. Це модерний автомат.

Після огляду гангарів нас ведуть шляхом Красне - Буськ до варстатів, де направляють і монтують літаки. Це для нас велике диво. Машини, варстати, колеса. Різним приладдям працюють замазані оливою слюсарі, механіки, ковалі. Їх тут скрізь повно. А над усіма ними всевладно панує рука майстра-поручника Слезака. Він тут мозок і серце. Це він їхній ніколи неструджений командант, літаковий конструктор. Без нього годі собі уявити ріст нашого літунства. Він кожного тижня випускає з варстату складений з різних моделей новий літак. У нього зібрані з цілого краю механіки й слюсарі, і раз-у-раз нові приїжджають, машинові інженери, техніки, теслі, ковалі, оператори.

Ми тішимось цими людьми, що мають золоті руки. Адже без них будова держави немислима.

Закочуємо рукави і ми та й поринаємо в працю. Ми любимо своє діло й бачимо висліди своєї праці.

Незабаром виросла і друга літунська сотня.

На майдані, у величезному бараку примістився польовий шпиталь I-го й частинно II-го корпусів нашої армії. Сюди кожного дня привозять поїздами або й саньми своїх і ворожих ранених з-під Львова, Белза, Рави й Сокаля. Тут їх сортують. Важко ранених відсилають у глиб країни, а легші випадки лікують на місці.

Іноколи при гарній погоді заглядають сюди й польські літаки та "несуть яйця". Тоді ми прожо-

гом біжимо до своїх кулеметів і плюємо польським літакам залізом у лице.

Найбільша втіха для нас була завжди тоді, коли сотник Євський, герой нашого літунства, допаде свого Ньюпора з труп'ячою чашкою на бортах, і хижим яструбом накидається на поляків. Вони тікали, а він часто їх зістрілював, дігнавши вже й на ворожій стороні. Іноді він заганявся і до Ряшева і до Ланцута та там “кропив” їхні літунські майдани.

Вертався сотник Євський до Красного, вискакував з літака, а тоді “кравець” Зарічний латав діри від куль у крилах його літака, що нераз виглядали як решето. А маляр Явнич з Товстобабів вимальовував на них синьо-жовті круги з золотим тризубом посередині.

Кожного погідного дня наші літаки вилітали на фронт, кидали бомби на ворожі скупчення, обстрілювали їх кулеметним вогнем. Інші заганялись далеко у вороже запілля, стежили за рухами ворога та важливими воєнними об'єктами. Цього вимагала від нас Начальна Команда в Ходорові.

Отак минали дні, тижні, місяці, в яких ріс і мугтнів наш літунський полк. У березні 1919 року ми почали творити третю бойову сотню, щоб було по одній літунській сотні для обслуги всіх трьох корпусів нашої армії на фронті.

На початку січня 1919 року нашим полком командував полковник князь Кануків. Старшинський склад полку був такий: полковник Борис Губер; сотники: Євський, Іван Фостаківський, Шустакевич, Булатів і Алелухин; поручники: Томенко, Іван

Хрущ, Огар, Слезак, Земик, Петро Франко (син Івана Франка), Кость, Ляліч (хорват); чотарі: Петро Мовчук, Ф. Яцура (фотографічний відділ), Жарський, Коцко (брат убитого в боротьбі за український університет у Львові Адама Коцка), Шепарович, Кубш (австрійський німець); хорунжі: Леонід Міхенко, Зеленьак, Хазбулат, Кануків, Сонєвицький, Нестор, Шеремецінський, Басан, Яворський, Кунке (жид). Усіх старшин було 30, в тому 2 полковники, 5 сотників, 8 поручників, 6 чотарів, 9 хорунжих.

Полк мав 63 підстаршин і 238 стрільців. Проте це число часто мінялось. Дух полку був завжди сильний і високий. Полети наших літунів бравурні.

Під кінець березня на нашому літунському майдані було 83 літаки, з того 49 в акції.

На той час і обставини, це було велике досягнення нашої армії. Наша держава не мусіла звертатися до чужих людей, щоб створили нам цей новий рід зброї. Таких людей дав сам український народ.

15. ПОЇЗДКА ДО КИЄВА

15 січня 1919 року мене призначили у службову поїздку до Києва. Це була для мене велика честь. А крім цього, побачити Київ — це ж була моя не здійсненна мрія. Тож службове призначення поїхати в Київ я зустрів як несподіване й неймовірне щастя.

У бюрі першої сотні я застав поручника Ляліча. Це був хорват, який, вертаючись з австрійської армії, по дорозі зголосився до української армії, як пілот.

Поручник Томенко повідомив нас, що, в заміну за літунський виряд, який ми одержували від відділу УНР у Проскурові, галицький уряд зобов'язався постачати наш східній фронт бензиною для літаків.

— І ось сьогодні, — наказував поручник Томенко — ви, пане поручнику Ляліч, вістун Шарик та дванадцять стрільців з нашої сотні виїдете як охорона трьох цистерн бензини з Красного до станції Пост Волинський під Києвом. Там передасте її літунському відділові за розпискою. Очевидно, в Бродах доведеться вам переливати бензину в інші цистерни на ширококоліїні рейки східньої України. Помагай вам Боже! Щасливого повороту до Красного!

Нам дали в бюрі гроші на дорогу. Харчі ми мали одержати в магазині. Поручник Томенко стиснув нам на прощання руку. Ми й не думали тоді, що це востаннє його бачимо.

Гарної морозної ночі три цистерни й вагон-теплушку дочепили до пасажирського поїзду Красне-Броди. Ми рушили в дорогу до Києва.

Хлопці грають у карти, а поручник Ляліч читає Біблію. А я заплющив очі та думками блукав по Хвастові — місті, де народився мій дід. Він служив 25 років у москалях і втік до Галичини. Врешті під монотонний стукіт коліс засипляю.

У Бродах чекали ми три дні, поки дістали з другого боку цистерни.

18 січня 1919 надвечір ми виїхали з Бродів. Переїхали щось нібито в роді кордону, перехристились і заспівали:

Козак від'їжджає
А дівчина плаче:
Де ти їдеш козаچه?
На Україну далеку...

З нами співав і Ляліч.

Проминувши першу станцію Верби, ми несподівано помітили на закруті, що під середньою цистерною загорілась вісь. Нас огорнула тривога. Що ж буде, як вогонь обхопить цілу цистерну?! З потягу та з нас усіх і сліду не залишиться.

Ми згуртувалися біля дверей та почали кричати й вимахувати шапками. Але з льокомотиви ніхто цього не помічав. А вогонь все вище й вище підогрівав глибоке животище цистерни.

Ось тобі службова поїздка! — думав я. — А як же з бензиною? Це ж державне майно. На неї чекають під Києвом.

Вискакувати з поїзду — це значить поламати руки й ноги та розбити голову.

— Ладуй кріс! — скомандував поручник Ляліч і, як поїзд виїхав на закрут, наказав стріляти в льокомотиву.

Дванадцять рушниць та два револьвери гахнули в льокомотиву. Зашипіла густа пара, колеса звільнили бігу і, на нашу радість, поїзд зупинився.

Побачивши між цистернами дим, з передньої частини поїзду почали тікати в поле якісь вояки. А ми, скинувши з себе плащі, погасили ними вогонь.

Надбїг машиніст, кондуктор та його помічники. Усі дякували нам, що ми врятували поїзд і життя багатьом людям. Тільки біля льокомотиви лежав ранений помічник машиніста. Ми залишили його на станції Здолбунів. Жаль стискав нам серце, що ранили ми свою людину, але іншого виходу не було.

Телеграфічно ми зголосили подію на станцію Броди. Там арештовано змазчика-комуніста. Це був перший саботаж домашнього ворога, що я його пережив.

Через Шепетівку, Бердичів і Козятин ми заїхали до Хвостова 20 січня 1919 року. Але шукати за слідами діда вже не було часу, — большевики наступали на Київ. Літуни з Посту Волинського ще передучора подались на Проскурів. Ми мусіли їхати за ними туди, а це була нелегка справа. У декого з нас не було плащів. Ми мерзли на варті. Вартових коло цистерн обвивали коцями.

Крім цього, ми були в австрійських одностроях, і залізничники та вояки дивились на нас чортом. Поїзди, що тікали з Києва, не хотіли взяти з собою наших цистерн. Нам грозив большевицький полон.

Аж 23 січня 1919 якийсь штабовий поїзд з урядовцями й писарями, під охороною чоти Січових Стрільців, вирвав нас з тупика. Нам дали 14 шинелів та шапок-папах і так зробили нас “своїми” та довели через Козятин, Вінницю, Жмеринку до Проскурова. Там ми передали бензину й дістали розписку від командира, полковника Павленка. Нас нагодували й переночували. Чергового дня ми заглянули в очищений Проскурів і поїхали через Чорний Острів і Волочиська додому.

16. НАШІ ВТРАТИ

У Тернополі ми застали заворушення. З найжесточішими багнетами ходили по місті жандарми. Довідались ми, що це жиди почали були будувати в нашій державі свою державу, наших грошей не хотіли приймати і т. п. Це було причиною заворушень.

У дорозі я захворів на грипу. Поручник Ляліч, довідавшись, що я з Тернопільщини, дав мені відпустку на 20 днів і посадив у поїзд, що йшов у напрямі на Ходорів.

Ніщо в світі не йде легко, без труднощів. Не йшла гладко і розбудова нашої повітряної сили. 5 лютого 1919 року в старшинській їдальні полковник Губер мав доповідь про бомби. Він був українець шведського роду. Походив з тих шведів, що залишились були в Україні після бою під Полтавою в 1709 році. Під кінець доповіді в руках полковника Губера вибухнув запальник, а за ним і літунська бомба. Вибух вирвав з наших рядів вісім добрих старшин: Губера, Хазбулата, Канукова, команданта першої сотні поручника Томенка й інших.

Отак, у часі найбільшого організаційного розгону й праці літунського полку, на приватному цвинтарі графині Росоцької в Красному виросла

свіжа братня могила українських літунів з хрестом з пропелерів.

Першу сотню перебрав поручник Іван Хрущ, родом з Буковини. Він був літуном з австрійської армії. Добрий бойовик і старшина, точний аж до фанатизму, він поставив сотню на вершку виконності.

3 березня 1919 року молодий літун уже нашого вишколу, старший десятник Петро Кавута одержав наказ відлетіти в службовій справі до літунського відділу в Проскурові на новозмонтованому літаку типу ЛФГ. Він, хоч молодий літун, мав уже за собою зістрілені два польські літаки.

Він вертався з Проскурова до Красного 4 березня. Над Чорним Островом експлюдував у літаку мотор. Кавута загинув у катастрофі. Слідство виявило, що в Проскурові московський агент-комуніст насипав у паливо цукру. Через той саботаж експлюдував мотор і загинув наш літун. Його тіло перевезено до Красного й поховано на цвинтарі графині Росоцької.

9 квітня перша сотня під командою поручника Хруща перелетіла до Дуліб коло Стрия. Це був наказ Начальної Команди. Звідти сотня обслуговувала III-й корпус нашої армії.

Початково сотня мала 6 наших найкращих літаків. Пізніше дістала ще 4, а згодом ще 2. Отже на вершині своєї сили сотня мала 12 літаків, з них 2 типу Ньюпор, 1 типу Фокер, 4 бомбовози з кулеметами типу ЛФГ, 3 бомбовози з кулеметами типу ДФ та 2 бомбовози з кулеметами типу Бранденбург. Сотня

мала добрі майстерні у вантажних залізничних вагонах, вози для перевозу розмонтованих чи ушкоджених літаків, 7 пар коней з возами, 2 особові авта, 4 грузовики, великий запас стрілива, кулеметів та бомб і різне бюрове та господарське приладдя. Всім тим заряджував справник сотні булавний Гриць Шустер, родом з Винник коло Львова.

Сім тижнів, аж до травневого відступу нашої армії, розбудовувалась перша сотня й вела бойову та розвідчу акції. Сотник Євський на своєму Ньюпорі зістрілив ще 6 польських літаків. Це був герой нашої сотні. Напрям полетів був здебільша Щирець і Самбір, але часом наші літаки залітали аж до Сянока та Перемишля.

До нас частенько приїздили з Стрия відвідувачі-учителі, професіонали, жінки, дівчата та привозили нам гостинці. Вони приглядались, як одні літаки приземлювались, інші відлітали на фронт.

Травневий відступ спинив ріст нашої сотні та перекреслив далекойдучі пляни командування повітряними силами. Все глибше і глибше ломився фронт під зосередженими ударами поляків, а з тим меншав стан нашої території. Проте повітря було вільне. Це використовували вповні наші літуни й кожного дня вилітали по 6—7 разів на ворога. Розвідували, що ворог робить, бомбили його скупчення та воєнні об'єкти, громили кулеметним вогнем його колони, стримували комунікаційний рух у запіллі, фотографували його позиції і т. п. Вони давали Начальній Команді цінні відомості, що служили підставою для її оперативних рішень. У кінці квітня

1919 р. подякував за це нашій сотні в спеціальному наказі до армії головнокомандувач генерал Михайло Омелянович Павленко та шеф його штабу полковник Мишківський.

Наша сотня почала готуватись до відвороту де-що запізно. Чинні літаки відлетіли до Станиславова, коли польські війська підходили до Стрия. Ми вантажили цілу ніч на поїзд усе, що було можливо завантажити, а решту знищили. Вже десь сполудня нашу валку обстрілювали польські патрулі, що були вже в селі Дуліби.

До нашого ешелyonu дочепили ще порожні вантажні вагони. З магазинів ми навантажили на поїзд трохи цукру, кави, муки, смальцю, тютюну й т. п.

Коло 6 години ми довідались, що з заходу й півночі до Стрия вступають поляки. В місті счинилась стрілянина. Кулі вже цокали й по мурах станційного будинку.

— Решту запалити й знищити! — наказав поручник Хрущ.

Наказ виконано.

17. ТРАВНЕВИЙ ВІДВОРОТ

Бухнуло полум'я, затріщав вогонь, і наш довгий поїзд виїхав під обстрілом зі станції, проскочив через місто й поїхав у напрямі на містечко Долину. В лозах над річкою Стриєм ми побачили наші піхотні застави, а дещо з-заду лежала наша розстрільна, чекаючи на поляків. Як ми пізніше довідались, у Дрогобичі в тому часі “урядували” вже наші доморослі соціялісти з комуністичною закраскою і про їхні “геройські” діла писала газета “Республіканець”.

На станції в Долині ми зупинились два дні, а тоді виїхали до Станиславова, де за тюрмою влаштували літунський майдан. Поїзд з майном стояв на станції, зараз за мостом.

Літали ми від вчасного ранку до пізньої ночі. Літали на фронт битись з поляками та робити розвідку. Фронт подавався під натиском поляків.

Багато стрільців нашої армії почало тікати додому. З літаків видно було, як одинцем чи групами вони йшли полями, скривались по лісах та гаях, часто в сторону ворога. Переходили вони і через Станиславів. Деякі вже навіть були одягнені поцивільному, хоч молоді й здорові та могли б іще воювати. Тут і там їх виловлювала наша жандармерія

й включала в різні частини, але вони знову тікали додому, з вирядом та рушницями.

Жаль було дивитись на це. Відступ — це більше безголов'я, як війна. Не було кому тих мародерів виловлювати, судити та карати. Здисципліновані вояки були безраді. Досадно було дивитись на ті маневри наших таки хитрунів. Ворог нищив фронт нашими руками. Він ішов по наші багатства з Кракова та Варшави, а дехто з наших в себе дома не хотів свого добра боронити.

Тікали з фронту “русини”, які ще не збагнули, що вони українці й що війна ведеться за них, для них, для їхніх нащадків і ні для кого іншого. Вони про суть справи не думали, бо на те були задурні. Ворог пускав зручні провокації в роді, що “війни хочуть пани”, що “поляки не вороги нам, бо ми з ними зжились” і т. п.

Через отих “русинів” травневий відворот 1919 р. перетворювався в катастрофу. Відійде на фронт курінь піхоти, а на ранок лишиться сотня або й менше. Наші старшини-патріоти стрілялись, вибираючи краще смерть, як польську неволю.

Фронт наближався до Чорткова. В повітрі зависла була ганьба для всього вояцтва. Лише тоді виявились справжні вояки.

Правда, таких у нас була меншість, як у кожній армії, але вони завжди і всюди були хребтом армії. Вони тримали і честь армії і честь нації. Їх стійкість, снага, їхні діла творили і творять історію. Так було, є і буде в усьому світі. Це не авантюристи, як ка-

жуть пацифісти, а люди свідомі свого обов'язку супроти нації, люди, які творили і сьогодні творять історію в моментах, де діло має більшу вагу, як слово, де треба рішатись: “пан або пропав!”

Багато з несвідомих помилку робили. Вони не знали поляків і думали так, як думалось про це в колишній Австрії. Але попали в польські руки, скоштували побоїв, батогів, катувань, тоді стали українцями, приходили до свідомости. Для багатьох вже було запізно, бо за помилку безчесно лягали в сиру землю за колючими ворожими дротами.

“Русинів” не бракує і сьогодні, по кількох десятиках років після травневого відвороту. Вони, вчорашні боягузи й сьогоднішні патріоти, чваняються своїм “галичанством”, мовляв, ми Піємонт України, ми мали стотисячну армію в 1919 році, лев, а не тризуб наш національний знак і т. п. Хто пам'ятає оті гурти стотисячників з 1919 року, що тікали з фронту, той знає вагу слів учорашніх боягузів-русинів, а сьогодні в Канаді “українських героїв”.

Пам'ятаю, як справжні вояки, селяни й інтелігенти, тримали в руках кріс без набоїв або австрійський кріс з російськими набоями. Вони стріляли до ворога, а кулі з таких крісів фуркотіли в повітрі й безсило падали перед крісами. Ці вояки домагались кари смерті для дезертирів і мародерів. Вони казали, що хочуть битись, а не тікати, хочуть наступати, а не відступати! Хочуть на Львів!

— На Львів! На Львів! — кричали тоді справжні українські вояки, підстаршини і старшини.

“На Львів ведіть нас” — така була вимога вій-

ська. Чортківську офензиву зродила не стотисячна, а може, тільки 30 чи 50-тисячна армія.

Поляки сунули на Станиславів. Справа виглядала безнадійно. Три наші літаки відлетіли до Чехії, решта подалась на схід.

У неділю пополудні горіли наші склади майна, горіла пекарня. На станцію ввірвались розбещені польські студенти та обстрілювали наш ешелон. Поручник Хруц наказав включити ще інші ешелони до нашого, вже і так довгого поїзду з додатковими льокомотивами. Ззаду ще причеплено заваговану автоколону. Охороняв нас наш панцерник.

З передньої льокомотиви зіскочив машиніст. Він поляк і відмовив послуху. Службовий старшина наказує йому рушати, а він ще раз відмовився. Тоді чотар К. вліпив йому кулю в чоло й залишив мертвим на рейках. Машиністом став пілот, старший десятник Турко з Борислава. Довга валка рушила вперед. Це був останній поїзд на схід, на Нижнів.

Було цілком темно, як ми переїжджали хриплинські низи. З кущів нас обстрілювали. Хто стріляв — ми не знали, але з відповіддю довго не чекали. Заговорив і наш панцерник. Ми щасливо проскочили зайнятий поляками Хриплин.

Настачити палива на 4 льокомотиви — це не легка справа. На жадній станції не було ні вугілля ні дров. Бракувало добрих водокачок. Хтось їх завчасу понищив. Тому наш переїзд був важкий.

Ми їхали чотири дні й ночі, хоч віддаль між Станиславовом і Нижневом невеличка. В кожному стрічному лісі ми кормили паротяги. Щастя, що в

нас були пили й сокири. Тоді літунська сотня перемінювалась у сотню дроворубів. Лихо було ще і в тому, що це були останні дні травня, тому дерево було соковите, сире й не хотіло горіти, а тільки шипіло. Як були дрова, тоді в котромусь паровозі бракувало води і т. д. Ми знову ставали рядами, часом зганяли селян при ріках чи потоках і відрами подавали воду до машини. Це забирало нам багато часу.

Четвертого дня по виїзді ми падали з утоми. Але ми були рішені рятувати наше літунське майно, бо знали, яка його вартість для армії й держави. Тільки п'ятого дня ми переїхали в Нижневі міст на Дністрі. Зараз по нашому переїзді міст вилетів у повітря.

На східньому березі Дністра лежала наша розстрільна. Дальше зліва й справа здовж насипу стояли окопані наші гармати. Вже темніло, як наш ешелон втиснувся на станцію Коростятин. Там було повно транспортів і обозів III-ого корпусу. В домі польського священника була квартира генерала Анто-на Кравса, командира корпусу.

На станції нам сказали, що в Нижневі зупинимось день-два. Тому четар Коцко, десятник Подвінський і я пішли до хати Коцка. Нас там гарно прийняли.

Далі ми їхали на Монастирська, Бучач і Чортків. Випадково заїхали на станцію Заліщики над Дністром. За Дністром стояли румуни. Тому дальший відступ у тому напрямі був замкнений.

Ми завернули до Звиняча. Набрали цивільних підвод, перевантажили на них наше майно й звідти

через Іване Пусте зайшли на фільварок у Мильниці. А згодом опинились у містечку Скалі над Збручем.

Тут обози, інтендантури, піхота, артилерія, кіннота, цивільні втікачі, професори, вчителі, судді, урядники, телефоністи, телеграфісти, шевці, кравці, повітові команди, війти й усі, хто хотів і міг втікати від поляків. Тіснота неймовірна. Вся Західня Україна жила “на колесах” на невеличкому куску землі над Збручем.

У цьому майже безвиглядному положенні появились об’яви Начальної Команди:

“За непослух чи спротив у виконанні службових обов’язків, за дезерцію з рядів армії винні каруються смертю через розстріл!”.

Аж тепер ми відчули, що ми армія в повному розумінні цього слова.

18. ЧОРТКІВСЬКА ОФЕНЗИВА

Чекаємо кілька днів під фільварком у Скалі. Біля возів люди розкладають вогники, варять їжу.

Це було 7—8 червня 1919 р. Зелені Свята стали воскресінням наших надій!

Під Чортковом ревіли наші гармати. Гуділа глухо земля.

— Наші наступають на ворога! — кричить телефоніст Іван Самбара. І самий при тому аж горить, вимахує кулаком.

— На фронт! На фронт! На Львів! — кричать вояки.

Фронт заговорив залізом і вогнем. Гриміло завзяття вояків 7-ої та 3-ої бригад, мов би хотіло розбудити всіх і наказати, щоб міцно кріси в руках тримали. Лявіна покотилась на захід, на Львів!

Український народ у критичних моментах завжди виловлював з себе відважних вояків. Вони рятували честь нації! Творили героїські легенди для майбутніх поколінь. Інакше з нас тепер вже і сліду не було б.

Так було під Чортковом 7 червня 1919 року.

Під рвучким ударом наших військ покотилась взад бундючна польська армія, яку вивіновувала

Франція і її “тигр” Клемансо. По хребті тієї армії покотилась українська стихія і кров'ю змивала бруд із своєї землі.

12 червня 1919 сотник Євський зістрілив в повітряному бою за польським фронтом новіського польського літака. Той літак, як показувала фотографія, упав не зовсім знищений у долині під Зборовом по правій стороні шляху. 13 червня наші літаки бачили його ще на місці. Наші бригади швидко посувались вперед. Поручник Хрущ наказав нам скоро виїхати на фронт, знайти той літак, розмонтувати з нього важливіші частини й привезти до сотні.

Шість вояків забрали потрібні інструменти й короткі карабіни та виїхали возом під командою чотаря Петра Мовчука на фронт. З Чорткова ми поїхали через Копичинці до Теребовлі. Всюди було повно наших військ. Ідуть, їдуть, нестримно посуваються вперед. Тріумфує українська зброя! На конях ганяють вістові, женуть автомашини до бойових ліній, везуть польських полонених з похиленими головами. Соромно їм було у “кабанів” у полоні.

Через Микулинці й Настасів ми наблизились до Денисова. За Денисів ще йшов бій. Наступали частини бригади УСС-ів та 3-ої бережанської. Над берегами Стрипи кулеметний вогонь. У ровах та на полях лежали ворожі трупи, виряд та порозбивані кухні.

15 червня ворога розбито над Стрипою в Денисові, Купчинцях. Млинці та Городищу. Взято великий полон. Курені УСС помаршували на Козову.

По селах дзвонили дзвони, виходили процесії, хлібом і сіллю вітав народ своїх переможних вояків і їхніх старшин.

Повз нас переходить курінь 3-ої бережанської бригади. В його складі вже за 4-ою сотнею повно озброєних цивільних людей. Це новоспечене військо. Це ті, що тікали з фронту в часі відступу. Покушавши польських гостинців, вони знову пішли до українського війська. Наша армія росла з кожним відбитим від ворога селом чи містом.

“Ми йдем вперед,
За нами вітер віє,
І рідні нам вклоняються збіжжя!
Від радості аж серце мліє —
За волю й смерть нам не страшна!

Цю пісню співала бригада кінноти, що йшла в напрямі Бережан.

У Денисові ми заночували, таки в моєму домі. Сотня гуцулів “припрошувала” до українського війська моїх односельчан, що при відступі позалишались були дома. На дорозі коло церкви поставлено в ряди доброю сотню людей. Списували всіх.

При тому трапився один випадок. Ото з гурту “змобілізованих” виступив Іван. Прізвища не подаю, бо він по другій світовій війні приїхав як герой до Америки. Тоді він виступив з ряду й заявив, що до війська не піде й битись за Україну не буде.

Я знав його зі школи, що він упертої вдачі. Ота впертість і вибухла в ньому. Його багатенький дід був довгий час війтом у селі. Іван казав, що австрійська армія — це було щось інше, але тут своя дер-

жава, Україна, отже хто має йому наказувати? Ні, він до війська не піде! Хто може його змусити піти до війська? Війт Степан Павлишин? Чи, може, отой гуцул, чотар карного відділу гуцульської сотні?

— А чому ви не хочете йти до війська? — спитав здивовано чотар.

— Бо мені більше землі не треба! — відповів Іван. — Мій батько має її досить!

— А хто ж має оце поле для вас боронити? Як прийдуть поляки, то заберуть і ваше поле і ваш добірок! — сказав уже блідий чотар.

— Поля ніхто не забере на плечі, а з хлопа мене ніхто не скине, бо я господарський син, — відрубав Іван.

— А що ж мають робити ті українці, які зовсім поля не мають, або мають його дуже мало? — питає далі чотар.

— А мені яке діло? До України хай ідуть ті, що не хочуть дома робити, та й ті, що не мають на чім робити, а я не піду! — твердо заявив Іван.

— А глянь но ти на моїх хлопців, гуцулів-вояків української армії! Бачиш, які вони гарні, стійкі? Це орли карпатських гір! Чи ти знаєш, що жаден з них не має пишного чорнозему, буйного жита, ланів пшениці? Чи ти знаєш, що вони родились у гірських курних хатах, виростили на мала-ях, вівсянім хлібі, мізерній картоплі? Чи ти бачиш, як вони завзято б'ються з поляками? Як вони гинуть за свої розкоші? Адже поляки також їх гір не заберуть на плечі! А ти з правдивих розкошів не хочеш іти з нами, боронити золотого Поділля? — чотар вп'ялив свої гарні очі в Івана.

— Не піду! Мені України не треба! — вже крикнув Іван.

— Не підеш?

— Ні! Не піду!

— Хлопці, попросіть цього громадянина, щоб він був такий ласкавий і пристав до нашого війська!

Як тигри прискочили два кремезні гуцули. Поклали Івана на землю, і блискавично засвистіли в повітрі два нагаї. Вони краяли немилосердно Іванові штани разом із шкірою та тілом.

“Прохання” гуцулів допомогло багатьом, бо Денисів дав Україні кілька сот добрих вояків. Деякі з них упали на полі слави по обох боках Збруча, як от хорунжий Андрій Дусановський-Орищин на полях Вінниці, чи керівник читальні Гриць Микитів під Бережанами та інші. Денисів ішов у ногу з іншими патріотичними селами Галичини.

16 червня 1919 р. Денисів улаштував величавий похорон кулеметчикові десятникові Чайці та 9-ом його товаришам, що впали над Стрипою в бою за Денисів. Чайка походив з Настасова.

19 червня ми знайшли під Зборовом зістрілений літак. Розмонтували його й забрали всі потрібні нам частини. Це був новий німецький літак типу Фокер.

Поля під Зборовом були зриті гранатами. По полях лежали трупи вояків.

Через Озірну ми поїхали на Тернопіль. На фронт маршували наші хлопці. Безконечні валки тягнулись на захід. Цивільні підводи везли гарматні набої. З фронту в запілля гнали наші конвої колони полонених ворогів. Чортківська офензива творила чудо.

У Тереховлі ми були 21 червня. Там діяли наші дві сотні, що знову об'єднались у літунський полк. Ми довідались про смерть командира й організатора нашого полку полковника князя Канукова. Він загинув у катастрофі над Озірною. Катастрофу спричинив саботаж чотаря-німця Кубша. Він пробував тікати на одному літаку, але його зістрілив над Тереховлею - Струсовом сотник Євський 19 серпня, коли ми були вже за Збручем.

Кілька разів денно наші літаки вилітали на фронт. Вони слідили за рухами відступаючого ворога та обстрілювали його. Начальна Команда мала потрібні їй відомості.

19. ДИПЛОМАТИЧНА ГРА

29 червня 1919 р. наші літаки привезли вістку, що в напрямі до фронту сунуть міцні ворожі колони. Всі шляхи з Кракова й Люблина були заповнені транспортами в напрямі Львова. На фронт кинули поляки чотири свіжі дивізії у французьких одностроях. Вони були зорганізовані з австро-німецьких полонених у Франції та Італії. До тих долучились були і поляки з Америки та Канади. Тих останніх випросив від антантських достойників Ігнаци Падеревський.

В італійському полоні було коло 75.000 українців, тобто коло 5 повних дивізій. Але польська дипломатія зуміла представити антанті свою польську “правду”, і наших людей з полону не випускали. Поляки з’ясовували справу так, що полонені українці скріплять на сході комуністичні армії. Полякам тоді отвором стояли всі дипломатичні двері західних держав. Де не помагали апелі Пілсудського чи генерала Галлера або милозвучні мелодії Падеревського, туди йшли з Польщі “дипломатки”, від принада яких не змогли охоронитись дипломати і державні мужі, в руках яких лежала доля мільйонів.

Про “дипломаток”, польських графинь та аристократок, що поклали були себе на “олтаж ойчиз-

ни” чи то у Варшаві чи в Парижі, ходила шумна слава. Вони по-жіночому представляли світові, що молода польська держава має стати муром охорони Заходу перед ошалілим Сходом. А Захід тоді нічого іншого собі й не бажав, як спокою, щоб перетрави-ти надбання світової війни.

Ніхто на Заході не хотів і чути про те, що якраз Україна бореться за волю й долю Заходу, що вона хоронить його перед заливом Сходу. Проти України працювали тоді в західній політиці не лише Москва й Польща, але й Чехословаччина й Румунія та інші “добрі” приятелі.

Тому українців задержали в італійському полоні, а поляків випустили і ще зброю дали. А українцям з Америки чи Канади навіть не приснилось, що треба б поїхати допомгти Україні в боротьбі за волю так, як це зробили поляки.

Коло Ніягарського водоспаду в Канаді ще й сьогодні видніє таблиця з прізвищами тих поляків-канадійців, що загинули за Польщу в роках відбудови Польщі.

Там повинна б стояти і подібна українська таблиця, але не було б кого на ній записати на вічну пам’ять грядучим поколінням.

З нашими дипломатичними місіями західній світ говорив крізь зуби. Деколи їх уникали, не хотіли знати.

Важкі думки гнітили нас, вояків, коли ми би-лись з дивізіями генерала Галлера. Ми багато дечо-го не розуміли, але зрозуміли пізніше, а дещо розу-

міємо аж тепер. Карколомної дипломатії ми не розуміли, зате розуміли просту вояцьку правду, що за державу й націю треба воювати й у потребі вмирати. Солодкі слова Заходу були гарні, але не для нас: цей кожух був шитий на поляків, які тоді виправдали надії, положені на них Заходом, хоч 1939 року не видержали навіть одного місяця удару гітлерівської армії.

Французька місія Бертелемі заломала наш розгін під Вовчухами, коли ми вже майже мали в руках лінію Львів - Перемишль і коли поляки задумували відступити зі Львова. Таких місій було більше. Польські місійні "дипломатки" вміли доглядати генералів, політиків та амбасадорів старшого віку.

Уже значно пізніше, як мені довелось у роках 1923—1924 служити в польській армії в Ченстохові та Лодзі, коли то військо й поліція бились з робітниками, мені не раз розказували про оту "дипломатію" польські робітники. Вони недвозначно говорили, що на принадах польських графинь вродилась панська Польща.

Уже в липні та серпні 1920 р., як я служив у Варшаві в літунській ескадрі Української Народньої Республіки, я сам бачив, як "дипломатки" увихались. Там були ескадри французькі й італійські, були й генерали, що радо залицялись до привабливих "дипломаток" і дивились на світ і на Україну крізь польські окуляри.

Хто ж з таких оборонців міжнародньої справедливості чув голос наших дипломатів? Слово Україна було викреслене з дипломатичного словни-

ка, а на це місце був покладений польський термін “сввіне”. Так нас звали тоді поляки.

Поляки налякались нашої чортківської офензиви. На фронт приїхав з Варшави сам маршал Пілсудський і 19 червня 1919 року сам командував фронтом. За ним приїхала французька місія генерала Дельвіга, щоб припинити наш наступ встановленням якоїсь демаркаційної лінії. Галицький диктатор д-р Є. Петрушевич такої лінії не прийняв. Та не це вирішило справу.

22 червня 1919 наші славні корпуси, перейшовши Гнилу Липу, помітили, що в них куль не вистачає.

— Куль давайте! — кричав фронт. А їх не було.

Того самого дня на наш фронт вдарили чотири свіжі дивізії, які мали зброю з французького арсеналу. Наш фронт опирався, вигнувся, потім заломився й пішов назад.

— Давайте куль! — чулось з усіх боків. А їх деколи давали тільки по п'ять на добу на стрільця. Деякі стрільці використовували чотири кулі на ворога, а п'яту пускали собі в лоб. Вояк без куль — це те саме, що коваль без молота, чи тесля без сокири, або й гірше, бо тим не грозить смерть, а воякові грозить полон, ганьба й смерть.

У тих днях нас перемогли поляки вирядом і вогнем. Моральну перевагу мали ми і далі, навіть тоді, як за Збруч перейшли.

25 червня наш літунський полк перейшов до Василькова біля Копичинець, а 4 липня до Гусятин. Наші літаки ввесь час були на фронті. Кожний пі-

лот, обсерватор чи кулеметчик виходив з літака за-
журений. Журився тим, що бачив на фронті.

9 липня 1919 на старшинській нараді поручник
Хрущ з'ясував ситуацію. Всім суворо наказано ща-
дити кулеметні й усякі інші набої та бомби. Ми за-
тискали кулаки, але наказ виконували. Горіла наша
хата, догоряла наша воля і нічим допомгти. Нам бу-
ли зв'язані руки й ноги. Частина за частиною зни-
кали у ворожому заливі і нічим було битись. Куль
не було!

20. ЗА ЗБРУЧ...

“І ти їх бачила, річко маленька,
У бригади получені сірі полки,
Як на березі твоїм вони клякали,
І землю у хусточки ніби золото ховали —
А тоді — покотились на схід їхні валки!”

Так я бачив прощання наших вояків з вужчою
батьківщиною.

14 липня 1919 наказано було розмонтувати наші варстати, навантажити на “румервози” розмонтовані літаки, спакувати все наше літунське майно й магазини! Підемо за Збруч!

Нас поділено на дрібні відділи. Ми пішли селами за підводами. Мій відділ забрав їх у Коцюбинцях.

15 липня надвечір наші літаки вилетіли до Кам'янця Подільського. Цілий полк з майном перевантажився на 173 підводи й переїхав зі станції до зруйнованого міста Гусятина. Десь коло години 2-ої перший віз нашого полку переїхав міст на Збручі. Всі ми були глибоко зворушені й брали по грудочці землі з собою!

З горбків по той бік Збруча була наша артилерія на Захід. Ворог підходив до Збруча. Було це надвечір.

Виїхали ми на високий підйом на самому порозі східньої України. Перед нашими очима надзвичайна панорама. Всіми шляхами, як далеко можна було оком захопити, сунули небуденні каравани. Довгими рядами маршувала піхота, дудніли батареї гармат, чвалала загонами кіннота, на возах везли розмونتовані літаки, а далі валки і валки без кінця і краю.

Їхали військові, жандарми, цивільні, чоловіки, жінки й діти, різні команди, комітети, урядовці, учителі, професори і т. п. Здавалось, що ціла західня Україна їхала на схід, тікала як від орди Джінгісхана, що мечем і вогнем нищив нашу землю.

Там, де колись видно було хатки, дим стовпами підносився до неба, а в ньому показувались полум'яні язики. Горіли наші села. І котрий то вже раз в історії?

Той образ кожному з нас заляг у душу. Ми з заціпленими зубами гляділи в бік Львова, Перемишля, Сяноку, Сокаля. Всі ми обіцяли собі:

“Ми ще прийдемо!”

Коли це станеться? За рік, два, десять? Коли б то не було, ми ще прийдемо, вернемось!

Ночували ми першу ніч у полі. Росив дощ. Сотні коней спокійно хрупали конюшину, а хлопці, перевтомлені подіями дня, смачно спали. Це ж перша ніч у гостях на землі східньої України! Спа-

ли, та багатьом і не приснилось, що на цій землі вони вже на віки залишаться.

Тільки вартові та наш турботливий командир поручник Хрущ не спали.

Ми йшли землею, яка дала Шевченка, яка була колись полита козацькою кров'ю. Тут було багато-багато історичних слідів.

Чергова ніч також у полі. Коло нас дві батареї гармат та курінь піхоти.

Стоячи та сидячи, вояки говорили, курили, відпочивали спокійно перший раз від заломання чортківської офензиві. Навіть пісню чути було. Тією піснею вони біль душі виявляли, ніби виправдувались за відворот.

А в неділю рано,
О семій годині, та гей!
Іхав Петрушевич
У своїй машині!

Станув перед військом,
Привітом вітає, та гей!
По куренях глянұв
І в хлопців питає:

Чи ви хлопці спали,
Чи ви в карти грали, та гей!
Що ви Галичину
Полякам віддали?

А хлопці ніби у відповідь:

Ні ми батьку спали,
Ні в карти не грали, та гей!
Лише ми набоїв
До крісів не мали!

Не мали до крісів,
До гармат не мали, та гей!
На вістрях багнетів
Ми наш фронт тримали!

— І розумний наш народ, — сказав поручник Хрущ, вислухавши пісню — Зараз цілу подію в пісні виложив.

Ми спали під возами. На другий день ми мали побачити історичний Кам'янець Подільський, що здалека виднів своїм турецьким замком.

Нам призначено перший постій на літунському майдані за Кам'янцем. Ми вже були там надвечір 20 липня.

Там застали величезний німецький літак, що курсував між Берліном та Кам'янцем Подільським, де тоді діяли два уряди — УНР і ЗОУНР.

Під крилами того великого літака ми хоронились від дощу. Коло нього ми поставили наші 4 малі бойові літаки. Німецькі пілоти оглядали наші машини, а їхній командир-капітан заявив, що він ніколи не посмів би підвестись у повітря на будь-якому з них. Він сказав, що ми найсміливіші люди в світі, коли літаємо на тих старих машинах.

— Летіти на такому літаку — це те саме, що на мітлі попід хмари ширяти, — закінчив капітан.

Наші старшини щиро сміялись з німецького капітана. При тому всі разом з'їли смачну вечерю з нашої полкової кухні.

21. КАМ'ЯНЕЦЬ ПОДІЛЬСЬКИЙ

Уже 21 липня 1919 р. ми, кілька підстаршин полку, одержали відпустку до міста. Оглядали ми його як релігійні прочани з чужих земель оглядають Єрусалим. Все було для нас нове, цікаве і святе. Ми оглядали церкви, школи й університ. Любувались ми уніформами східньо-української армії. Було там багато старшин вищих рангів. Наліво й направо доводилось "бити в дах", як у нас говорилося, тобто здоровити їх.

На ринку відбувалась парада. З правої сторони стояв штаб старшин двох формацій української армії. Спереду отаман Симон Петлюра й д-р Євген Петрушевич. Дефілювала перед ними галицька бригада. Сотня за сотнею, курінь за куренем чітко маршували вони справними рядами. Маса народу приглядались параді з хідників та вікон домів.

— Галичани йдуть! — передавалось з уст до уст.

— Добре військо! Наб'ють большевиків! — каже якийсь добродій.

— Але ж гарні хлопці! — щебечуть якісь дівчата, з вигляду студентки, побачивши за останньою сотнею піхоти нашу кінноту.

— Позір! Вправо глянь! — ніби шаблею рубнув сотник і, махнувши в повітрі шаблею, притиснув її по-молодецькому до правого рамена, звернув направо голову й вп'ялив погляд у Головного Отамана. Білоголовий каштан ніби вальса під ним затанцював. За ним чвірки кінного відділу бригади. Ритмічно б'ють об брук кінські підкови. Час від часу спалахне під підковою іскра й загине в пилюці. До сонця виблискують оголені шаблі, порипують сідла.

А там знову:

— Позір! Батереї вправо глянь! — то артилерія дефілює перед верховними керівниками держави й армії. Чорний як галка кінь передового старшини дибки став, мов би на герць ішов, плигає, танцює. Командир гарматного полку станув у стременах, шаблею в повітрі привіт віддає голові української держави.

А брук гуде і дрижить під колесами гармат та важкими кроками гарматного запрягу. Тим гуком, здається, ціле місто гомонить.

На конях рівно сидять гармаші з перевішеними через плечі карабінами. Вони поважні, бойкі, шнурочком вправо повернули голови, а бистрі очі вп'ялись у скромну постать Петлюри. Він увесь час держить праву руку при шапці, вітає дефілюючих. З вигляду видно, що він любить вояків і гордий ними. Його настрій піддержують маси народу гучними окликами "Слава!"

— Слава! Галичани на фронт ідуть! — чути з усіх боків.

Уже їдуть обози, а Головний Отаман все стоїть, ніби числить їх і на них. Тисячі молодих людей прикипіли очима до Головного Отамана, що їх у бій веде. Вони інстинктом відчують призначення і його і своє. А він мов би читає їх думки, він розуміє їх, бо він їх брат і батько, він вояк. Він ніби хвилину щось думає, ніби слів шукає, а тоді вгору підноситься його рука і наче грім з ясного неба падають тверді слова:

— Через Київ на Львів!

І мов би в один голос йому відповіли сірі лави війська в Кам'янці чи в Проскуріві чи в інших місцях фронту:

— Слава! Слава! Слава! Ми йдемо в бій! Ми йдемо на Київ! Веди нас! Ти ж наш Мойсей! Ти наш Головний Отаман Симон Петлюра, а ми неподільної України сини.

Якийсь сотник гайдамаків, у червоних штанах і з шликом на шапці, стояв біля нас і з радості аж заплакав:

— Ви галіційські льотчики! — почав нас по черзі розцілювати.

Того моменту я ніколи не забуду. Ми мусіли піти з сотником Гутенком у трактир і запили братню дружбу наддніпрянців з галичанами.

А надвечір того дня біля турецького мосту ми зупинились коло діда-бандуриста. Він грав на бандурі й співав думу про Хмеля.

Гарно дід грав! Його пальці вміло бігали по струнах складного інструменту. Він співав пісню про історію великого гетьмана половини 17-го сто-

ліття, що на цій землі творив чуда. Співав про Корсунь, Жовті Води, Пилявці й Батіг, співав про Берестечко: “Ой, чого ж ти почорніло, Берестечка поле?!” Я бачив, як при тих словах у нього з очей сльози поплили.

Дід зворушив нас до глибини серця.

Дивлюсь, а довкола діда зібралось уже може, з 50 чоловіка. Багато старшин. І всі ми з дідом лише думками в славу бувальщину нашої землі.

Кидаємо дідові гроші. А дід нахмарився і не бере.

— Не за гроші я співаю, — каже він. — Бандура й спів мій старечий — це мова мого серця. Я вік свій прослужив, як моряк на крейсері на Чорному морі. Для вояків я граю й співаю, для батька Петлюри. Він єдиний наш провідник на всю Україну! Ось дивлюсь на вас, галичан... Гарне військо, аж з Карпат прийшло рятувати Україну. Вся надія в мене на вас! Заберіть свої гроші! Непотрібні вони мені! Ідіть у похід на ворога, на москаля, на комуну!

Дід розказав нам, що позавчора галичани розбили москалів під Проскуровом і на Жмеринку йдуть.

Струснув дід бородою і знову по-молодецькому вдарив по бандурі. Поплила пісня про Тимоша, преславого козака, що їхав у Молдаву женитись. А ми всі віддих притаїли — слухаємо, не наслухаємось.

Ми були б діда слухали без кінця, але він встав і розпрощався з нами. Ми довго в слід йому дивились і стояли мов заворожені. І лише пізенько пішли в напрямку замку, з якого сотні літ тому тур-

ки сторожили шляхи й рівний терен Поділля, по-
боюючись удару непокірних українців.

Ми побували й на замкових баштах і звідти
оглядали місто й села, що купались у червоних
проміннях заходячого сонця.

Усіма дорогами, куди глянути, маршувало га-
лицьке військо. Мої товариші розцінювали оборон-
ну спроможність замку. Під впливом пісні нам
ввижались у степу полки Тимоша Хмельницького,
а я записав тоді у своєму нотатнику:

Дивлюсь з башти стрілецьким вікном
На мурах Турецького замку, —
І ввижається мені Тиміш з військом,
Як їде в Молдаву дружитись полком,
Росами подільського ранку.
Їде з Чигирина шляхом караван,
Пісня комонних залива роздолля,
І наказ Батька, де каже Богдан:
— Сину! — така моя воля.....
Герцюють коні, срібна зброя блищить,
Україна багатством сіяє.
Чого ж Тиміш задуманий? Мовчить!
Щось серце віщує, бо щемить.
А він рукоять шаблі стискає.

І, глянувши ще по зникаючому горизонті По-
ділля, я додав:

Краю мій рідний, любий мій краю,
Ти ж якісь чари у собі маєш!
Сон це чи привид? Сам я не знаю.
Дивлюсь на тебе, молюся й співаю
До тебе мій краю, мій раю!

Події дня вщерть виповнили наші душі.

Ми взяли двох візників і поїхали на літунський майдан. Мої товариші зразу захропіли, а я таки зашнути не міг. Літав думками в рідне село, до родини, а далі в глиб історії Поділля.

Там поляки, тут большевики, а ось там за Дністром румуни. Хоч ми нікого не зачіпаємо, на нічий землі рук не простягали ні колись ні тепер, а всі вони по нашу батьківщину посягають.

Усякі думки в голові снуються: дід-бандурист, його пісня, історія, прокляття століть, земля, яку обсіли польські магнати, що нагаями виписували свої “закони” на спинах наших селян. Бували в нас месники, що одинцем карали ворогів. Але ж хіба один дасть собі з ними раду? Пригадалась вистава “Степовий гість”, Сава Чалий розумний козак, що щез в обіймах катової доньки, Гнат Голий, якому бракувало провідницького хисту, а далі Кармелюк. Кармелюк — це була кара Божа на панів на Поділлі, це був вияв гніву народу. Я спав на землі Кармелюка. От щоб тільки до Вінниці дібратись, то відвідаю обов’язково Літин, столицю Кармелюка.

Згадав я і Тараса Бульбу та його двох неподібних до себе синів, Остапа і Андрія. І тоді був великий бій за Україну.

Думки перекинулись на загальну історію. Не встигла зникнути велика отоманська потуга, як тутвилонилась злюща Москва, що від Андрія Боголюбського нашу землю плюндрує, що дала нам перяславський договір і створила Чорну раду з усіма їхніми наслідками.

Румун з Букарешту, поляк з Варшави, москаль з Москви — всі на Україну сунуть, а ми всі їм мусимо служити. А коли в нас набереться стільки розуму, що хочемо опір їм ставити, тоді нас розсварають такою чи іншою “дипломатією”: православ'ям, слов'янофільством, територіяльною приналежністю, австріяками, малоросами, хохлами, соціялістами, комуністами, анархістами і ще там Бог зна чим. Ось і зараз кипить у нас як у вулькані. За чуби себе тягнуть в ім'я чужих ідей якогось там Леніна, Бакуніна чи Маркса. А де ж Шевченко? Хто за ним? Наші тяпаються в чужому смітті. Усіх беруть собі за зразок правди, тільки не Шевченка. Взаємно себе нищать, ворогові на користь, а про Шевченкову правду і не подумують. Кожного року згадують Шевченка, але ніяк не згадують його науки. Це, мовляв, для простого народу, ота наука Шевченка, а для вчених треба вищих чужих богів.

З такими думками я пізно вночі заснув.

22. НАКАЗ НАЧАЛЬНОЇ КОМАНДИ

23 липня 1919 наш полк опинився в містечку Шатава. Це при шляху з Дунаївців до Старої та Нової Ушиць. Ми розложили гангари для літаків і малі намети для себе. Наші літаки обслуговують фронт, що постійно видовжується на схід, південь і північ. Ціллю боїв була велика вузлова станція Жмеринка, де москалі зосередили своє постачання й кидали його по всьому фронті. Ми літали на Київ, Козятин, Бердичів, Житомир, Валнярку і навіть на Одесу. Ми мали постійний телефонічний зв'язок з Начальною Командою та штабами трьох корпусів. З Кам'янця ми привозили вантажними машинами все, що потрібне до бойової акції: бомби, стріливо, паливо.

24 липня 1919 появилвся перший наказ Начальної Команди УГА за Збручем "до старшин, підстаршин, рядовиків та інших функціонерів армії Західної Області Української Народньої Республіки, що знаходяться на Східних Землях УНР".

У наказі говорилося, що з днем 16 липня наша армія знайшлася на новому терені діяння, у нових обставинах і тому станули лицем до нас нові завдання й далекойдучі вимоги. Тепер ми станули поруч, рам'я в рам'я, з військами УНР, під командою

Головного Отамана Симона Петлюри, і разом з ними масмо за завдання очистити землі східньої України від відвічного ворога Москви та її розбійницьких банд, що вогнем, мечем і розбоєм нищать майно й дорібок нашого народу.

Перед нами важка, відповідальна праця й далекі, повні небезпек і перешкод шляхи.

Нашу західню батьківщину поневолив і руйнує другий відвічний ворог — Польща, і нашим завданням є вернутись туди, прогнати ворожі війська та дати змогу нашому народові зажити вільним людським життям. Це станеться по здобутті Києва й звільненні Східньої України.

Нас чекає ще важке завдання у боротьбі проти Румунії, що безправно загарбала наше Покуття в часі, коли ми були у важкому положенні у війні з Польщею.

Маючи на увазі повищі завдання й добре ім'я нашої армії, цей наказ повинен стати щоденним принципом для всіх старшин і стрільців УГА у кожному виконанні таких службових обов'язків:

1) Збереження військової дисципліни й безоглядного послуху в наших рядах мусить і надалі лишитись справою сумління кожного старшини й стрільця УГА.

2) Маючи на увазі непорядки, розбій і насилля, що їх нанесли на нашу землю москалі різних покроїв з комуністами на чолі та інші банди, що, озброївшись до зубів, безкарно бешкетують по селах і хуторах, палять майно й проливають кров

мирного населення, — Начальна Команда УГА суворо наказує всім підлеглим їй корпусам, бригадам та іншим з'єднанням, як теж окремим командантам усіх частин як на фронті так і в запіллі, господарсько-постачальним відділам та інтендантурам стати твердо й безоглядно по стороні порядку й ладу нашої держави, даючи повсякденну охорону майна й життя мирних жителів української держави, без огляду на їхнє національне походження чи віросповідне переконання.

3) Зокрема суворо забороняються всякі реквізиції, більшого чи меншого розміру, відділами й їхніми командантами чи поодинокими стрільцями. За знехтування цього наказу винні будуть суворо покарані, включно до найвищого виміру кари.

4) Усі харчові чи інші запотребування армії треба набувати шляхом вільного заупу за обопільною згодою чи узгідненого товарообміну.

5) Невідклично й безоглядно має бути пошанована чужа власність, цебто майно, честь і життя людини!

Ми несе́мо свободу, мир і закон!

Дано в Кам'янці Подільському, дня 23 липня
Р. В. 1919.

Начальна Команда УГА.

Одобрив д-р Є. Петрушевич.

До наказу дав нам ще окремі пояснення поручник Хрущ, і ми горді були, що несе́мо свободу, мир і закон населенню України. Після відчитання наказу ми проспівали національний гімн.

23. БІЙ ЗА ЖМЕРИНКУ

Кожного дня по кілька разів летять на фронт наші літаки. Сотні наполегливо працюють від ночі до ночі. Направляють поле злету, чистять і направляють мотори, кулемети, приділяють бомби для кожного апарату, наповняють збірники паливом, змазують мотори оливою, дають кружки стрілива до кулеметів і т. п. Одним словом, наш полк рухається і живе, працює в поті чола та радіє, що наші йдуть вперед. Наша зброя переможно говорить у повітрі й на землі.

Уже два тижні ми не маємо соли. Дрібниця, здається, але як прикро без неї! На сніданок маємо хліб і чай з паленого цукру. Обід нормальний з м'ясом, але як його їсти без соли? Картопля без соли смакує як трава. Постає нудота шлунку, починаємо хворіти.

Вечеряємо кулешою з цукром і запиваємо все чаєм з цукру. Цукру маємо досить ще з Галичини; нам трішки засолодко. Але сіль! Це проблема!

— Ради Бога, давайте соли! — чути звідусіль.

А поручник Хрущ обіцяє перемінити наші літаки в чумацькі валки, що за сіллю в Крим поїдуть, замість ворога бомбами частувати.

На третій тиждень ми навантажили на грузовик цукру й поїхали до Могилева, на румунський кордон, щоб там у жидів цукор на сіль промінати. Ми давали п'ять мішків цукру за мішок соли. Яка ж радість запанувала, коли ми дістали на обід солену зупу й м'ясо. Хлопці віджили, повеселішали.

— Від голки й нитки починається організація житла, — казав нам поручник Хрущ — а від ложки соли, хліба й вояцького чобота починається організація держави. Не згори донизу, а навпаки всякий ріст починається, і горе тим, що того простого факту не знають.

Сьогодні ранком повз нас маршувала на фронт бригада УСС. Обмінюємось привітами. Між нами вже небагато “старої війни”, більшість це головусі “діти війни”. Все ж таки бригада УСС — це наша гордість. Час від часу летять і жарти, особливо, як їдуть кухні. Хлопці всі веселі й бойові, бо ж їм не перший раз на фронті побувати.

1 серпня почався бій за велику вузлову станцію Жмеринку. Наступали наші й повстанські з'єднання УНР. Бій заповідався великий, бо втрата Жмеринки це для москалів втрата аж по лінію Дніпра. Напору наших сил вони не видержали. Вони зосередили свої сили під Житомиром та в Жмеринці. А наш наступ мав іти в напрямку Києва та через Вапнярку на Одесу. По тих лініях ворог стягнув панцеропоїзди і, маневруючи ними, завдавав нашим та повстанчим розстрільним великих втрат.

6 і 7 серпня наші наступи все поновлювались. Вони були бравурні, але годі було закріплювати за собою терен, коли по рейках совалась то сюди то туди сталева гадюка й плювала нам з гармат та кулеметів у лице, без власних втрат.

Бій за Жмеринку заздавав нам втрат. Большевицька піхота, одночасно і з лісу і з містечка Станіславчика біла по нас протинаступами, а їх панцерники за три дні розпаношилися аж до зухвалости.

7 серпня 1919 Начальна Команда дала наказ літунському полкові в Шатаві вдарити всіма літаками по станції Жмеринка, а, вислідивши позиції панцерників, скинути на них бомби та знищити рейки, по яких вони маневрували. Розірвавши рейки, кулеметним вогнем з повітря не дати їм ремонтувати шкоди.

Залунав пронизливий свист поручника Хруща. Поручник навіть забув, що він в українській армії і з привички закричав щосили:

— Алярмберайтшафт!

Усе що жило, кинулось до готових до відлету літаків. Поручник сів до першого бомбовика ЛФГ. Пілоти дали пробний старт моторам, а обсерватори й кулеметчики зайняли свої місця. Інші закладали бомби й подавали набої.

Командир підняв руку. Мотор його літака дав повний хід, і літак піднявся в повітря. За ним лише завирувала зірвана вихром земля та трава. У повітрі наші "птахи" зформувались у три ескадрилі по 12 літаків. Полетіли на Жмеринку - Станіславчик та скинули бомби на залізницю. Негайно вертались

до Шатави по нові бомби й знову везли їх на Жмеринку. Це тривало так довго, аж московські черепаци замовкли, і наші війська спокійно з усіх боків вмаршували до Жмеринки.

Під час бою ворожа артилерія була по літаках шрапнелями. І вже під вечір, коли бій кінчався, одна шрапнеля вибухнула під нашим Бранденбургом та відірвала йому ліве колесо з віссю. Літун навіть не знав, що під лівим крилом колеса нема, коли хотів приземлюватись у Шатаві. Лише вартовий старшина вистрілив у повітря червону ракету й нею повідомив літуна, хорунжого Кунке, про небезпеку.

Він довго маневрував, але все таки підірвана вісь вдарила об землю, і літак перекинувся. Пілот і кулеметчик мали щастя, що вийшли з катастрофи хоч покалічені, але живі.

Це була наша втрата в бою за Жмеринку. І коли ми за деякий час переїжджали через неї до Вінниці, начальник станції врочисто вручив нам наше покручене відстрілене колесо, що впало було коло самої станції між двома мостами.

У Вінниці наші літаки приземлились на стерні над самим Богом на південному заході за казармами гетьмана Мазепи. Полк перевантажив своє майно з підвод до великих пульманів та товарових вагонів у містечку Бар та заїхав до "Ссменного заводу" на південь від станції, щоб там відкрити варстати для ремонту літаків і моторів.

24. КИЇВ ЗДОБУЛИ!

Вінниця — це колишня столиця славного на всю Україну полковника Івана Богуна. Це гарне й чисте місто з алеєю від станції до міста. Ми шукали на Бозі ополонки, де колись, як каже історія, козаки Богуна польських уланів топили. Щоб ми були дали за те, щоб нам хтось показав ті місця!

Добрі і славні діла предків не пропадають. Вони кормлять душі далеких нащадків.

По вулицях продають морожене. Купуємо і ми. На базарі білий хліб, огірки, солоне сало. Під горами того добра вгинаються столи. Я стільки сала в житті не бачив, як у Вінниці на базарі. Тут і мед, і віск, і ярина, пироги й пиріжки... Не надивися, не нанюхався, всі пахучі, мусиш купити і з'їсти, бо сам вигляд викликає в шлунку почуття голоду.

А далі гори сиру в різних формах, у різних кольорах, а коло нього в бочках сметана, густа така, що ложка в ній стоїть, масло в горшках. А молодіці підморгують і захвалюють його "австріякам", як нас тоді звали.

— Купіть, пан! Свіженьке, смачне, сама ж рано на росу корови гонила! Їй-богу, правду кажу! — і при тому моргне очком, що в нас аж під серцем тьохкає. Ну і як же не купити?

Купуючи нав'язуємо розмову. Вони питають, хто ми такі. А ми розказуємо, що прийшли на допомогу армії УНР, щоб москалів та комуну прогнати з України, а потім і поляків набити. А вони раділи, давали нам свої адреси по селах, запрошували на свята, ще й обіцяли погостувати добре та погуляти спільно. Казали, що вже їм набридли оті різні махнівці, шепелівці з самогоном, бомбами, тачанками й п'яними кулеметчиками на них, що як грім у селі з'являються та нищать село й людей. А залицяються так, наче б їх тількищо з тюрми випустили. Позаливають пельки денатуратом і як скоро з'являється — ще скорше зникають.

А за ними йдуть інші, ніби якась влада. Карують нас, контрибуції накладають, як от три тижні тому комуністи за те, мовляв, що з бандитами накладаємо. А далі роблять те саме, що й їх попередники, ба куди навіть гірше.

Петлюра чоловік добрий, казали вони, але ж мало має людей і встоятись не в силі. От наберуть хлопців до Петлюри, а вони побудуть там тижнів два-три і, дивись, вже й дома назад, гуляють, як давніше. Питаєте їх, що і як, а вони відказують:

— Революція в нас, от що, а там у Петлюри дисципліну та якісь українські порядки заводять, а згодом і на фронт женуть. Хіба ж це їм старе “врем'я”, чи як? Революція — це так: хочеш іти воювати, так іди, — Бог з тобою! Не хочеш, то тоді всім владам зась до тебе, бо в тебе свобода, от що!

Отак вони розуміють справу. А наїдуть на село комуністи чи ті з чорним флагом, награвують добра,

напаستують людей, заведуть п'яну дику гульню, що й карай їх Боже! Так тоді оті, що за свободу й революцію, тікають у ліси, як миші по всіх дірах ховаються й носа не покажуть.

— Надоїло те все — казали люди. Кожного дня в селі як на вулкані сидиш, беззахисно, безрадно! Влади нам треба, твердої розумної влади, от що!

— Правду кажете! — підтвердив гарній синьокій дівчині десятник Подвінський. — Тільки влада мусить бути розумна й тверда, щоб могла існувати та діяти. Вона мусить мати розумний народ і силу, щоб на неї спертися. Без того жадна влада нічого не вдіє. Вона скоро загине, як “роса на сонці”.

— Йй-Богу, добре сказано! От мій батько з вами поговорив би. Зайшли б ви до нас! Це недалеко, на хуторі, на четвертій верстві звідси, по лівій руці на Гайсинському шляху. Льотчики ви будете, мабуть. Мій батько любить військових людей, сам колись у Петрограді служив! — і гарна Наталка забула про свій товар, що оце топився під промінням серпневого сонця.

Ми закупили в Наталки більшу кількість сиру, трохи масла й навіть здачі не брали. А дівчина не звертала уваги на гроші, прохала неодмінно зайти на хутір Макара Сливинського. Ми радо погодились.

Та не довелось того дня піти на хутір. Наші армії нестримно йшли вперед — на Київ!

Уже 25 серпня 1919 наш полк дістав наказ негайно виїхати до Козятина. Там ми стали на роз'їздовій станції 26 серпня о годині 6-й ранку.

Наші дивізії й бригади підходили з двох сторін до Києва. Літаки кожного дня в повітрі, над ворогом. З повітря докладно видно, як ворог день і ніч безладно тікав усіма шляхами за Дніпро.

З другої сторони, з-за Дніпра, від Дарниці підходив новий наш ворог, білий москаль Денікін. Його полки мали добрий виряд, англійські однострої від прем'єра Лойд Джорджа, того самого Лойд Джорджа, від якого Західня Україна марно сподівалась справедливого рішення про свою долю.

30 серпня ми сподівались зайняти Київ і перейти Дніпро на Лівобережжя. Начальна Команда дала полкові наказ бути готовим перелетіти до Посту Волинського й там чекати дальших наказів. Ми раділи з наказу, бо думали, що на Лівобережжі наберемо нових людей і вдаримо всією силою по Москві та по Польщі таким ударом, якого вони впродовж історії не зазнали. Підемо через Київ на Львів!

Уночі на 31 серпня наш ешелюон рушив у дорогу. Стали на станції Хвастів. Тут нас зупинили до чергового наказу. Ми були в поготівлі, щоб хлопці не розійшлись по місті, сиділи у вагонах і чекали. Коло вагонів жінки продавали всяку всячину. Грошей у нас було досить, то ми й купували, що хотіли. Повз нас переїздили транспорти війська на Київ, що в тому моменті був у наших руках.

По станції радість! Люди бігали і здоровили себе:

— Київ взяли!

І як не радуватись! Здобули Київ — нашу столицю! День 31 серпня 1919 року — це день нашої

слави, день, що його будуть згадувати грядучі покоління! Того дня здійснено акт соборности з 22 січня 1919 року.

Населення Києва зготовило об'єднаним арміям УНР і УГА величаву зустріч. Кияни кидали воякам квіти, вітали з перемогою. Радощам не було кінця.

Одночасно з радістю наближалась і наша трагедія. З-за Дніпра почали наступ на Київ армії Денікіна, а 1 вересня 1919 вдарили в плечі нашим військам, що відпочивали в столиці, місцеві москалі, що сиділи законспіровані в підпіллі. Наша розвідка не зуміла відкрити тайного ворога, а від Денікіна не сподівалась удару. Дивне це було тоді й дивним залишилось і досі.

25. НІЖ У СПИНУ

Начальна Команда УГА думала, що білі москалі в межах своїх демаркаційних ліній спільно з нами будуть бити комуністів і спільно гнати їх аж у Москву, а після того денікінці не матимуть територіяльних претенсій до України. Та пляни імперіяліста Денікіна були інші.

Ми довідалися про удар у спину від інших вояків. Ми дивувалися, чому команда збройних сил України не стягнула з іншого відтинку фронту якусь формацію на охорону тих, що в Києві по боях відпочивали?

Ударили б міцними силами по денікінцях і скріпили б значення нашої збройної сили в очах народу. Адже Київ — це не Бердичів чи Гайсин, і ворога не можна було легковажити!

Москалі взяли нас підступом і створили нам ще один фронт, що сягав аж по Умань. 1 вересня 1919 року ми опинилися на малому просторі, що згодом дістав назву “чотирикутника смерті”. У ньому навік залишилось багато славних героїв нашої визвольної війни. Ті, що ще вчора твердим вояцьким кроком у парадному марші ступали по вулицях Києва, сьогодні під штиками йшли до Дарниці в біломосковський полон.

Ми з літаків сліdkували за подіями. Безрадно дивились на кулеметні цівки. Стріляти не могли, бо ж унизу йшли свої хлопці у ворожий полон.

Наш ешелъон повернувся до Козятина. Сумний ходив поручник Хрущ, усі старшини й увесь полк, наче б з похорону вернулись. Коли ж і куди почнемо знову марш на Львів? Шлях через Київ на Львів перед нами замкнений. Це відчували наші вояцькі серця.

3 серпня 1919 року я записав у своєму записнику:

“Ще вчора співали нам “Осанна!!”
Ще вчора сипали квіти, вінки,
А вже сьогодні прокляття й догана!
І оте з Голготи жахливе “розпни”!
Ще вчора золотом лилось сонце волі.
Ще вчора сріблом лились пісні!
Щойно вчора Київ, вирвавшись з неволі,
Вітав Запоріжців і галицькі сотні.
Ще вчора гуцнули й гайдамаки
У Києві шаблями писали закон!
А вже нині на Дарницю шляхами
Москалі женуть їх в неволю, в полон!”

У Козятині ми були до 17 вересня, а тоді дістали наказ переїхати й зупинитись у Вінниці над Богом, на віддалі 1 кілометра від казарм Мазепи. Ми підготовляли ешелъон до виїзду.

Коло нас зупинився транспортраних і хворих.

— Ще один ворог вдарив по нас, — кинув нам якийсь санітарний старшина, мабуть, лікар, що доглядав за вигрузкоюраних.

— Тиф, хлопці, вдарив по нас! Бережіться, як можете!

“Тиф! Тиф, Тиф!” — пішло з уст до уст, з відділу до відділу.

Ціла наша армія станула перед черговим безпощадним ворогом, проти якого не було зброї.

Ми не мали ліків проти тифу.

26. В ОБИМАХ ТИФУ

Не знаю, що тоді робив Міжнародний Червоний Хрест. Ми його потребували, але його не було. Він українського апелю про поміч не чув. Видно, в очах тієї установи наша земля, а з нею й ми — належали до іншої планети. Коли в якійсь країні якась пошесть нищила людей, або навіть собак, то завжди знаходилась якась міжнародня організація, що давала скору допомогу. Нашій армії, людям-воjakам, що пішли в бій проти хижаків-москалів в обороні своєї землі і своїх природних прав, — допомоги не було. Ми були здані на ласку Божу й на видержливість наших воjakів.

Начальна Команда спокійно прийняла пошесть страшного тифу. Тиф чорний, за ним черевний, а далі поворотний наступав на нас усе дошкульніше й болючіше. Смерть затанцювала шаленим танком між галичанами. Молоді, ще вчора здорові хлопці, старшини, підстаршини й стрільці, лягали в окопах, на бойовій лінії, по хатах, на постоях, у вагонах, по станціях, стодолах і стайнях, по дорогах — де і коли кого попала та страшна недуга.

Бригади, полки, курені й сотні топились, маліли на очах. Куди глянеш, всюди хворі й трупи. Падали наші хлопці, але рідко хто вставав. Осінні до-

щі й холод сприяли новому ворогові. Не було одностроїв, не було кому випрати білля. Хмари великих вошей з чорними хребтами розносили тифозні бактерії, роз'їдаючи до крові і так знеможене болями вояцьке тіло.

Всюди безконечна кількість вошей. Вони множились, лазили по соломі, їх видно було на лавках, на долівках, по стінах. Вони сунули і до вагонів, шукаючи собі наживи. А надворі день і ніч сльота. Розмокли дороги й стежки, в грязюку перемінились окопи й бойові лінії. Голодували наші артилерійські коні, на обозних возах лежали і власники тих возів, — селяни та вояки. Між кіньми кинулась короста й воші, бо не було кому їх чистити. Голодні коні їли чорну солому з хатніх стріх. Тут і там селяни нам помагали. Але хіба ж усім допоможеш? Вони самі заражувались тифом і лягали як і ми. Щоранку забирали трупів і закопували їх. Медичний персонал у нечисленних шпиталях був безрадий, бо катастрофа пішла понад їхні голови. А втім, що вони могли вдіяти, без медикаментів, навіть без... аспірини?

Ми у Вінниці. Кожного дня возять трупів. Один за одним їдуть з казарм Мазепа вози, а на них наче снопи трупи. За возами їдуть вояки-погоничі з багомами й погейкують на слабих коней.

Ніхто за хлопцями не плаче, не співає, не дзвонить. Лише осінній вітер посвистує, криче чорне гайвороння та кропить їх холодний рясний дощ.

Не можу забути ранку 22 жовтня 1919 року.

Маю службу. Ходжу мокрий по дощі і трясусь від холоду. “Невже отак закінчу? — думаю. — Тільки не так! Але чому не так? Хіба я щось ліпше чи гірше від інших? Я — одне колицятко у воєнній машині, таке саме, як усі інші вояки”.

По обіді миюсь бензиною. Робимо це всі на наказ поручника Хруща, хоч від смороду аж голова тріщить. Іду до міської школи, де був наш шпиталь. Там лежав старий приятель булавний Гриць. З денікінського фронту привезли його. Як довідався, що тут літунський полк, повідомив мене про свій приїзд через санітара.

Ото четвертий уже раз відвідую Гриця в школі. Та це не школа була, а пекло на землі для друзів-вояків, що там лежали. Немає в людській мові слів, щоб описати цю кошмарну картину людського болю й страждання.

Коли мені кажуть, що на світі є гуманність, культура, справедливість, чоловіколюбство, — то я відповідаю, що це фарисейство й брехня. А втім, може, вони десь і є, але для українців їх не було ніколи й досі немає.

Ходжу між рядами живих мерців і шукаю Гриця. Але даремні були мої розшуки — Гриця вже не було в живих. Усі бої й усі фронти пережив мій друг, аж ось тут здолав його тиф.

А гарматні громи раз-у-раз ближче стрясають землю. Три галицькі корпуси перемінились у три великі тифозні злеговища у місцях своїх постоїв. Хто міг триматись на ногах, той бився на фронті чи доглядав коней, зброї та виряду. А земля під нога-

ми корчилась. Кожного дня по кускові виривали її з-під нас денікінці й большевики. Де на фронті була сотня, там лишилась чота, а то й рій. Кожний чекав своєї черги. Сьогодні чи завтра — яка різниця? Тиф прийде і звалить з ніг, як невідкличний присуд смерті!

Бригадні, полкові та артилерійські обози перемінились у похідні шпиталі. На возах лежали хворі старшини й стрільці. Ніхто не хотів лишатись по селах, де за українськими вояками шукав ворог. Отже їх возили й доглядали, в холоді, дощі, снігу й болоті. Возили їх голодні виморені коні, що по дорозі приставали, ніг з грязюки не могли витягнути.

Куди ж, нарешті, їхати чи йти?

На фронті кулі й тиф, у запіллі холод, грязюка й тиф. Смерть на возі в обозі, смерть у селянській клуні, на станції, в місті — скрізь смерть. Нема кому для хворих їжу приготувати. Нема з чого приготувати, бо всі їдять кулешу й п'ють чай з паленого цукру. Проте жаден з хворих не хоче залишатись, кожний просить, благає товаришів не залишати його. Військова частина заступила стрільцеві дім і родину. Краще на своєму возі вмерти, як залишитись на поталу ворогові.

...Їхали безконечні обози нашої армії. І на кожному сільському цвинтарі ми залишали частину вантажу — наших померлих друзів...

27. ЧОТИРИКУТНИК СМЕРТИ

Жовтень кінчався... Було ясно, що далі не встоїмось. Над усіма нами зависло трагічне питання: куди йти, де подітись? На нашій рідній землі для нас уже місця не було. Зима виключала будь-які воєнні плани чи дії. Неможливо рухатись узимі з десятками тисяч живих мерців.

Територія, яку ми ще мали, була смішно мала. Польські дивізії забрали Волинь і підходили до Кам'янця Подільського. На північ від Києва, а далі на захід у Житомирщині, коло Шепетівки — червні москалі. По лінії Умань - Одеса — білі москалі, що загрожували центр нашого скупчення Вінницю. У тому просторі був наш чотирикутник смерти.

Щоб рятувати рештки армії, уряд УНР вибрав Польщу, надіючись, що весна принесе якусь зміну. Представники цього уряду домовились у Варшаві з поляками й зреклися західних українських земель у користь Польщі. Цього не могла зробити галицька армія і її уряд. Ніхто не хотів попадати в руки полякам. Усі їх ненавиділи.

— Війна до остаточної перемоги, або ніхто з нас не переступить порога рідної хати! — говорили завзяті стрільці.

Але як здобути цю перемогу? Тифозниками війни не вигравш. Були ще надії на Румунію, щоб

урятувати те, що можна було ще рятувати. Поки в Букарешті розглядали справу, наші частини стягались на північний берег Дністра.

Літунський полк опинився в Могилеві над Дністром. Там ми похоронили першу жертву тифу в нашому полку — Івана Самбару з Прошови, тернопільського повіту. Він був у нас співаком. Обдарований прекрасним голосом, співав завжди і скрізь — себе розважав і інших радував. Усі його любили, і де б він не був, коло нього негайно збирався гурт вояків послухати пісні. А ось тепер він чорний лежить у домовині. Тільки його ясного волосся не доторкнув тиф.

Ми влаштували Іванові величавий похорон. У Вінниці, Браїлові чи Жмеринці так не хоронили старшин вищого рангу, як ми похоронили Івана.

У п'ятницю ранком наш полк вишикувався перед станцією Могилів. З міста привезли шестірнею коней гармату, на ляфеті прикріпили домовину покійного. Полк презентує зброю. Віддає Іванові останній салют. Жалібний похід рушив на цвинтар. У повітрі заводять сумну мелодію наші літаки. І вони супроводжують Івана на вічний спочинок. Маса міського населення приглядалась похоронаві. А другий берег Дністра облягли румуни. Приглядаються нашому сумному походіві. За містом шлях піднімається вгору, а на горі цвинтар, гарний наче парк. Маршуємо повагом, чітко вибиваємо ритм.

Входимо в браму. Спинилась гармата. Односельчани Івана знімають домовину й кладуть її біля свіжої могили. Промовляє поручник Хрущ; наче

наказує Іванові, щоб отут він на сторожі України стояв. Колись хтось прийде на зміну йому, чесному й стійному воякові України.

— ...Прийде сюди новий і переможний вояк - українець, прожене чужі армії з цього й того берега Дністра, — обіцяє Іванові наш поручник.

— Почесний стріл! Раз, два, три!

Здригнулись гілки на цвинтарних деревах, і пурхнули з дерев у простори перелякані птахи. Рахують ряди могил. Сьомий ряд від загорода, дванадцята могила в ряді. Може, повернись колись сюди. Може, хтось колись шукатиме за могилою Івана — мати, сестра, брат, може, дівчина, якій покійний Іван стільки серця віддав, в якій честь стільки пісень співав. Може...

Вернувшись з похорону, ми застали невеселу вістку: румуни відмовили впустити рештки нашої армії на свою територію.

Літунський полк вертається до Вінниці. Командування УГА шукає порозуміння з денікінцями. Ешельон заїжджає під "Сєменной завод", а літаки на стерню над Богом.

Усіх нас гнітить важке питання: що ж буде далі?

На станції вояки УНР у дорозі до Польщі. Це останні представники бойових частин Головного Отамана Симона Петлюри.

Зустрічаємо їх щиро-сердечно, розмовляємо по-братньому...

Кінець 2-ої частини.

З М І С Т

1. <i>Справедлива кара</i>	7
2. <i>З мертвих воскресла</i>	12
3. <i>Рекрутський вишкіл</i>	16
4. <i>Алярм і вимари</i>	19
5. <i>Наступаємо</i>	24
6. <i>Виключють озі</i>	29
7. <i>Гайдамаки здобувають</i>	33
8. <i>Двобій</i>	39
9. <i>Життьовий шлях стрільця Панька</i>	42
10. <i>Мандрівка народів</i>	48
11. <i>Роззброюємо мадярський ешелон</i>	52
12. <i>До українських літаків!</i>	58
13. <i>Красне — колиска нашого літунства</i>	61
14. <i>У літунських варстатах</i>	64
15. <i>Поїздка до Києва</i>	68
16. <i>Наші втрати</i>	72
17. <i>Травневий відворот</i>	76
18. <i>Чортківська офензива</i>	82
19. <i>Дипломатична гра</i>	88
20. <i>За Збруг...</i>	93
21. <i>Кам'янець Подільський</i>	98
22. <i>Наказ Нагальної Команди</i>	105
23. <i>Бій за Жмеринку</i>	108
24. <i>Київ здобули!</i>	112
25. <i>Ніж у спину</i>	117
26. <i>В обіймах тифу</i>	120
27. <i>Чотирикутник смерти</i>	124

Ваші зауваження про цю книжку просимо надсилати на адресу Клубу Приятелів Української Книжки.

В И Д А Н Н Я **КЛУБУ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ**

I СЕРІЯ

- 1—2) **О. Гай-Головко: „ПОЄДИНОК З ДИЯВОЛОМ”** — два томи. Ціна за два томи \$2.75.
3—4) **В. Чапленко: „ЛЮДИ В ТЕНЕТАХ”** — сатирична повість у двох томах. Ціна за 2 томи \$2.50.
5) **Іван Смолій: „КОРДОНИ ПАДУТЬ”** — повість, один том. Ціна \$1.50.
6) **Юрій Тис: „ШЛЯХАМИ ВІКІВ”** — історичні оповідання, один том. Ціна \$1.25.
7) **Л. Мосендз: „ЛЮДИНА ПОКІРНА”** — оповідання, один том. Ціна \$1.25.
8—9) **Рекс Біч: „ЗАЛІЗНИЙ ШЛЯХ”** — 2 томи, повість з піонерського життя на Алясці. Ціна за 2 томи \$2.50.
10—11) **Василь Радич: „МАКСИМ ЗАЛІЗНЯК”** — 2 томи, історичний роман. Ціна за 2 томи \$2.50.
12) **Микола Гоголь: „СТРАШНА ПОМСТА”** та інші оповідання. Ювілейне видання. Ціна \$1.50.

II СЕРІЯ

- 13—14) **С. Черкасенко: „ПРИГОДИ МОЛОДОГО ЛИЦАРЯ”**, роман з козацьких часів, 3 томи. Ціна \$4.00.
16) **І. Лобода: „ВОНИ ПРИЙШЛИ ЗНОВУ”**, роман з фінляндсько-большевицької війни, 1 том. Ціна \$1.25.
17) **С. Васильченко: „НОВЕЛІ”**, один том. Ціна \$1.25.
18) **В. Бірчак: „ПРОТИ ЗАКОНУ”**, історична повість з княжих часів. Ціна \$1.25.
19) **Юрій Тис: „МАРКІЗА”**, істор. опов. Ціна \$1.25.
20—21) **В. Лопушанський: „ПЕРЕМОГА”**, повість з визвольної війни. 2 томи. Ціна \$2.50.
22—24) **Сава Криlach: „САМОСТІЙНИК”**, повість, 3 томи. Ціна \$3.75.

III СЕРІЯ

- 25) **Я. Рудницький: З ПОДОРОЖІ НАВКОЛО ПІВСВІТУ.** Ціна \$1.25.
26—28) **М. Шарик: ДІТИ ВІЙНИ**, спогади, 3 томи. Ціна \$3.75.

ПЕРЕДПЛАТА НА III-тю СЕРІЮ ЗА 12 КНИЖОК ВІНОСИТЬ \$9.00.

Наша адреса:

**UKRAINIAN BOOK CLUB LTD.
P. O. Box 3597 Sta. B.
Winnipeg, Canada.**

